नामसंग्रहमाला

४२८

437

नाम संग्रह माला

अप्पय दीक्षितः

पूर्ण

F. 77

कोरा

श्रीगणेशायनमः श्रीहंसोजयति व्यवहारायबालानांरचितेनामसंग्रहे ना
म्नांनातिप्रसिद्धानांलिख्यतेऽर्थसम्पतः यस्मिन्नर्थान्तरेऽतथाचतत्रामो
न्यान्यचसंकरः सोन्यथापूर्वंलिख्यते प्रथमाख्योनामसंग्रहश्लोकः अ
थकेषांचिदर्थानांव्यवहारोपयोगिनां अभिधानानिकतिचित्संगृह्यंतेय
थाश्रुतं १ कनिचित्ः प्राकंहृतीणिचहाविवाक्कान्चिदधिकान्यपि १
वसुंधरारत्नगर्भामध्येतस्याःसुवर्तुलाः जंबूद्वीपःकुमारोसौविख्या
तोलवणाब्धिना २ काश्यपीभूस्तथाधात्रीचरत्नगर्भावसुंधरेत्यभिधा
नरत्नमाला जंबूद्वीपःकुमारश्चयत्रैतेभारतादयइतिचजयंती द्व
योरपिकुमारस्याद्बालेस्त्रीपुंसयोः जंबूद्वीपकुमारीतुकन्यायांस्या

I

सियामसाविति केशवकोशश्च जंबूद्वीपंसमावृत्यलक्षयोजन
विस्तृतः मैत्रेयवलयाकारास्थितःक्षारोदधिर्बहिरिति विष्णुपुराणं
तत्रप्रजायांनांस्थानानिवासस्यरसणस्यच वर्षाणि भारतादीनिनवो
क्तानिमनीषिभिः ३ वर्षोसौभारताख्यश्चयष्टिषुप्रारब्धिस्त्रियदृ
तिवैजयंती वसंतिवर्णाश्चर्षेषुप्रजायेषुचतुर्विधाः क्षाधिरिय
चरमणेवर्ष हेतेषुत्रेषुत्रदितिमात्स्यपुराणं भारतंकिंपुरुषंह
रिवर्षंइलावृतंभद्राश्वकेतुमालरम्यकंहिरण्मयंउत्तरकुरुवर्षं
चेतिनववर्षाणि भारतंस्माद्धेमवतमाभ्रूभद्राज्ञलावणं भूभ्र
द्राजस्तुषाराद्धिलौवणोलवणंतुभिः ४ क्रौंचेतुहेमवंतवर्षे

भारतेमेय्यचस्तुनः हिमवद्गिरिसंबंधिमात्रे तस्मरिगीयतं इति लाव
णस्कपुमानेषलवणाब्धोप्रकीर्यते त्रिष्वलिंगेषुलवणं संबंधिन्य
पिगीयते इति च केशवकोशः लावणोदलवणोदः स्याच्चेनासोचे
छितोधिनेति वैजयंती उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणं वर्षं तद्भारतं
नाम भारतीयत्र संततिः नवयोजनसाहस्रो विस्तारोस्य महामुने कर्मभू
मिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छतामिति विष्णुपुराणं वर्षेस्मिन्नवखंडानि तच्छि
दं सागरावृत्तं सच्च लावणांमंभोधियं प्रविष्टस्तज्जलैर्युत ५ भारतस्यास्य
वर्षस्य नव भेदान् निशामय इंद्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ना
गद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसं

ष्टतः योजनानांसहस्रंतुद्वीपोयंदक्षिणोत्तरइति विष्णुपुराणकूर्मपुराणयोः
पठ्यतेदक्षिणसमुद्रतीरमारभ्यहिमवत्पर्यंतमिंद्रद्वीपाद्याः प्रत्येकंसहस्र
योजनविस्ताराःभारतवर्षस्यनववर्षांतरद्वीपाः तेष्वयंद्वीपोदाक्षिणस्यादि
शिपूर्वपश्चिमदिशोश्चपरिदृश्यमानेनसगरपुत्रखातेनव्याप्तइत्यर्थः
सगरखातेनसहचास्यद्वीपस्यसहस्रयोजनत्वंनविहायसेतुवंहिमाच
लमध्येसहस्रयोजनाभावात् अयंचसागरःकयाचिन्मुनादिकपालच
णांबुधिपर्यंतंख्यातस्तज्ज्ञैर्यतश्च अत्रलवणांबुधिरसानुभवादंबु
धिस्नानविधानफलयोःशास्त्रेष्वस्मिन्प्रतिपादनाच्चपूर्वैःपूर्वैःकिला
यंपरिवर्धितानइतिकालिदासेनसगरपुत्रैःखनद्भिःसमुद्रस्यैवसत्त्वंच

३

क्षितस्योत्कलाघ्यके[illegible]नचनियंप्रुक्ता॰ हेमकुंडंपुनः क्रौंचेद्वीपभेदेवुधी
कृते भागेभारतवर्षस्यप्रदेशेसगरैकृतइति क्षुद्रद्वीपाहिचदश॰स
गसेंबुधीकृतेभागेभारतवर्षस्यपूर्वदक्षिणपश्चिमाः तेषामन्यतमेद्वी
पेयामणीकुलमिसद्इतिचसागराणांसगरैरेवधीकृतत्वस्योत्कलाद्या वा
[illegible]तु भारतस्यास्यवर्षस्यनवभेदास्त्रियोधृताः सागरांतरिताज्ञेया
स्तेत्वगम्याःपरस्परंपिमन्येषांवारुणगांधर्वादिद्वीपानामपिप्रत्येकमेकैके
नसगरस्वातेनयोगउक्तः विंध्याद्रेर्दक्षिणस्यसंज्ञकाः श्रपालीदुर्गमख्या
द्रौविंध्यस्थलङ्गलवालुकः द चकंठक्ष्माधरः सिंहकेसरः केशवप्रियः त्रि
कूटस्तकसुवेलःस्यादशाबादोमलयःस्मृतः ७ विंध्यात्तुदक्षिणोदेशाद

ष्विणपयसंज्ञका इति सानुमानुर्गमोगिरिरिति प्रपात इति शिलोच्चय इतिं
विध्यस्कन्दलवालुक इति । वेकटोवृषभः सिंहः केसरः केशवप्रिय इति । मलपे
त्रिकला घाटा चिति चैवअपंती ध्रुवः सिंहो मृगेन्द्रः स्यात् स्त्रियां सिंहीति गीयते
यात्तीक्यां वैकंठ कार्यां च याशण्यामपि च स्त्रियां वैकराख्या क्षितिधरे कथ्य
ते सो पुमानयमिति केसरस्तु स्त्रियां कुष्यकिञ्जल्केऽप्यथ सिंहकोः सटायां
मातुलिंगाख्याफलस्यात्तद्वियास्पदे सूक्ष्मकोशे पुमांस्तकस्याद्वकुले
नागकेसरे पुन्नागे वैकंठ गिरो कार्माख्यां केसरोच्यत इति वैकराख्य
गिरो नास्यात् केशवश्रीप इत्ययं त्रिष्वप्यते यस्य पुनः केशवोवदन्तु
नोमयदिति आपाठः शुचिसंज्ञस्यान्मोसश्शे लोमात्तरपि चेति केश

ध० दाक्षायण्यं रत्नवरं तनुजं हृन्नदीभवं ओं हृन्नदमिति प्रोक्तं देवार्हं सचैधर्जं च

चैणकं कर्णिकाराभं चैणहृदरसमुद्भवं स्वर्णद्वीपभवं स्वर्णश्रुतिरार्द्रकसन्निभं

दाक्षायण्यं श्रीमुकुटं गारुडं तारं जीवनं अग्निबीजं रत्नवरं गैरिकं स्वर्णमौ

जसमिति वैजयन्ती विष्णुपुराणे मेरोर्दक्षिणस्यां दिशि गंधमादनपर्वते

स्थिता याजम्ब्वाः पतन्तीं फलानां रसेन संभूतां जं हृन्नदी प्रस्रोतो तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता ओं हृन्नदाख्यं भवति सुवर्णं सि

द्धभूषणं इति वैणवं कर्णिकाराभं चैणहृदरजं काञ्चनं सुवर्णद्वीपजं स्व

र्णश्रुतिरार्द्रकसन्निभा रसविद्धं तु देवार्हं पवित्रं वज्रधारिणमिति वै

जयन्ती अलंकारसुवर्णं तु शृंगी कनकमाक्षुच शृंगी हृत्स्वांतमथा

ङ्कुस्तन्मात्रंनामकेचन १० अलंकारसुवर्णंतुशृंगीकनकमास्युचेतिवे
जयंती आस्तुः पाठलसहेनाव्रीहिभेदेदियाकरे अलंकारसुवर्णेतु
क्लीशृंगीकनकाद्वयइतिकेशवः यर्षसमूहमिवांतःस्थितापरिमाण
शृंगीहेमकूटमितिराजकुलंविशेषयताशृंगिहेमतिमदस्यांतोत्रशृंगिशा
ब्दोगीकृतः भूषणाकनकंशृंगीतिनाममालायांशृंगिशब्दमात्रमलंकार
सुवर्णनामेकं रजतंचंद्रभीरुस्यात्ताम्रंस्यान्मर्कटाननं कांस्यंघंटास्वनं
ह्रेयंरीतिःस्यात्पीतलोहकं ११ रार्जरासांद्रसरीतिःस्वर्णरीतिर्महेश्व
री रंगंसीसंचयोगेष्टंत्रपुस्यान्मुखभूषणं १२ कलधौतंचंद्रभीरुकरव
र्जुरंश्वेतरूप्यरजतानि दुर्वर्णंचंकजीवनरुद्राक्षुभवान्यमूनितुल्या

नि ताम्रं म्लेच्छमुखं म्लेच्छमुखं शुल्वं मर्कटास्यमुदुंबरं अष्टं कनीयं द्विष्टं
वरिष्ठं मर्कटाननं कांस्यं घंटास्वनं नाऊं सौराष्ट्रं रवर्णमलं पीतलोहं ह्रि
रीतिरारकूटकमास्त्रियां राजरीत्यांच हरीति स्यकरीतिमहेश्वरी सीसो
ऽस्त्री त्रपुरंगं स्याद्योगेष्टं भुजंगाह्वयं गुरुपत्रं त्रपुक्षोद्यं पिच्छटं सुख
रूपणमिति यथायोगं शब्दरत्नाकरो वैजयंती च अयः कृष्णायसं लोहं
तीक्ष्णं कालायसं मतं धूर्त्तं सिंहाणमंडूराणपयः कांतस्वयो मलिः
१२ अयः कृष्णायसं लोहमिति अयः कालायसं तीक्ष्णमुल्लोहं ख
क्ष्मासुरमिति च वैजयंती धूर्त्तं सिंहाणमंडूणएपमूलिनीत्रीएव यो
मलं इति अयोमणिरयस्कांत इति च शब्दरत्नाकरः २ लंमणोस्या

ग्रचलकः सचेदत्यंतभास्वरः सोपिचंचलकइत्युक्तो निःप्रभो विगतः स्म
लः १४ चंचलकइतिशब्दोयंपुल्लिंगोमणिवाचकः अतीवभास्वरे
तु दैरप्रद्योत्ते दूरेपिचेत्तिकेचित् विगतो वीतानिःप्रभाविति वैडूर्यंती
चंचलकगतशब्दोमणिपर्यतिरिक्तानामथतिभास्वराणानिःप्रभाणांचता
रकादीनांसाधारणो प्रचिकास्तिप्रभाल्पापिमहान्यउपलक्ष्यते वह
कइतितत्रैषमणौशब्दः प्रयुज्यते १५ मौक्तिकशौक्तिकेयंस्याद्व
ज्रोहीरइतीर्यते पद्मरागेरविमणिःशृंगारीहारनायकः १६ स
लोहितोऽजातरंःकुरुविंदोतिलोहितः सौगंधिकोमरालःस्यान्नील
गंधीसुमलः १७ मुक्तंमुक्तामौक्तिकशौक्तिकेयमित्यभिधानरत्न

6

मालायद्यपि॰ वज्राघाताद्विप्रकीर्णा दन्तपंक्तिर्वलस्य यासात्रयोदशसंख्येषु
स्थानेषु पतिता तदा शंखे च मत्स्यशिरोदेशे मेघे कंठे नलभुवां वंशे वराहदंष्ट्रा
यां फणे च पवनाशिनां करिकुंभे वनिताकानां कंठे पुष्करपर्वसु शालिसंवे च शु
कौ च भुजे करजयाहि नरूतिरलशतस्य मौक्तिकानां ते त्रयोदशोत्पत्तिस्थाना
न्युक्तानि तथापि तत्र वाहुल्याद्गुणवाहुल्याच्च शक्त्याद्युक्तिसमुद्भवमि
ति मौक्तिकानां चैशिष्ट्यात्के: शौक्तिकयन्नाम्नः साधारण्येन मौक्तिकपर्यायत्ता
दधीचस्य महर्षेरस्थ्या वज्रायुधे क्रियमाणे ततः पतितानि शकलानि
वज्राण्यासन्निति पुराणेषु रत्नशास्त्रेषु च प्रसिद्धेरिह वज्रग्रहणं वज्रायु
धपर्यायाणामप्युपलक्षणं अत एव रत्नशास्त्रे निष्पंडो वज्रमिंद्रा

पुंधं हीरो भिदुरं कुलिशं चेति तत्पर्यायाणामपि चन्द्रनामत्वमुक्तं मणिकं शो
णरत्नं च रत्नराट् रश्चिरक्तकं शृंगारी रत्नमाणिक्यं तरलो हीरनायक इ
ति रत्नपर्यायकोशः केशवकोशे तु शृंगारी पूगवृक्षे नासु वेषे सु त्रिलिंग
कः। शृंगारी स्यस्य अर्थान्तरमेवोक्तं तरलनाम त्वं सूर्यरत्नत्वादुविमणिरि
ति नाम एवं मौक्तिकादीनामपि शशिमणिरित्यादीनि पर्यायान्तराणि द्र
ष्टव्यानि माणिक्यमौक्तिकविद्रुममरकतपुष्परागवज्रमहानीलगो
मेदकवैदुर्याणि क्रमेण नवग्रहरत्नानीति रत्नशास्त्रे प्रतिपादनात्
आतरंगादिभेदोपि रत्नशास्त्रे प्रपंचितः मरालः किंचित्सीतच्छाया
पत्ररक्तवर्णः धूमलो नीलच्छायापत्ररक्तवर्णः मरालस्तद्वयोर्हंसे

नसमप्रभं १८ पक्वदाडिमबीजाभे माणिक्ये शिखरोऽस्त्रियामिति केशवः पक्वकुरूपल्लवर

मिश्रवर्णे पुनः पुमान् स्रुचात्यपीकरकः स्यादष्यलिंगं तु तद्वतीति मिश्रवर्णे

तु पुल्लिंगो धूमलः कृष्णलोहिते देवताचुंबनत्वेन पुत्रपुंसकयोर्मतइति च केश

वः पक्वदाडिमबीजाभं माणिक्यं शिखरं मतं तत्तु पल्लवरागं स्यात्सद्भवैराग

ताम्रं त्रिकालिता... व्याख्याने पल्लवरागो रत्नविशेषः योगाठरागइति च

के... महेंद्रनीलरत्नं तु पारावतद्युतीर्यते गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भे हरिन्म

णिः १९ अतस्यां ब्रीहिभेदे इंद्रनीलयोः पक्षिभेदे च वर्णभेदे पारावतद्युतिध्व

निरिति केशवः महेंद्रमणौ शक्रोपलादिपर्यायोपि प्रचरेत् चिश्वरूपवधात्प्राप्त

दोषशांत्यै पुरंदरः अश्वमेधं चकाराथ तत्र प्राप्तोत इंद्रनीलं चाक्षुषं च मलयत्र

चिमुक्तं तत्र केशके इंद्रनीलादि तिख्याता मणयः संभवंति हीति रत्नशास्त्रे

महेंद्रां गप्रभचंद्रनीलमणिरिक्तकलात् एवंगारुत्मतेपि गारुडादिपर्या
या: प्रवर्त्तते येपि द्रव्यं महाविपत्तुं दृष्ट्वा तन्मोहितस्य तु यत्र यत्रापतद्रोग
रक्तस्तस्य भूतलिनः तत्र तत्राकरा आसन्मंदराद्रितटेषु भे तद्वीर्यदाश्नु
संजातः श्यामलाच्चवनदेवता स्वगेश्वरोपितस्थितं जघात्क्षोततुत्वकंके
उत्तगार चैतत्रासीत्तवनिः पारे महांबुधेः तत्कारणान्मरकतं गारुत्मत
मिरक्तकलात् गाढमुज्ज्वलितं चैव पेशलं पित्तकं तथा मुग्धं च पृथुकं चे
ति षड्विधो यं हरिन्मणिः २० एतेषां लक्षणमुक्तं रत्नशास्त्रे गाढं दूर्वा
दलनितं श्लक्ष्णमुज्ज्वलितं स्मृतं पेशलं कंठमागाभं पित्तं शुकगरुत्म
तुं मुग्धं तु तुलं सीक्ष्याभं पृथुकं पद्मपत्रभमिति रत्नामणिः पंचालस्या

द्रक्तांगो बुधिवल्लभः विदूरजं विदूरं जं शाद्रद्रजं वालवायजं २२ पुष्प
रागः पीतमणिः पोताश्मा पीतनामकः गोमेदकस्तमोरत्नं पिंगस्फटिकइ
त्यपि २३ प्रवालो गोरकमणि विद्रुमोंभोधिवल्लभः रक्तांग इति च
प्रोक्तोरक्तांकुरोलतामणिः वैडूर्यकेतुरत्नं च केतुकं वालवायजं प्राव
ड्रुमरवुरोहं च खशब्दांकुरजं तथा॥ विदूरजं च संप्रोक्तं ज्ञेयं चिदुरजं तथा
पीतस्तु पुष्परागः पीतस्फटिकं च पीतरत्नं च पीताश्मा गुरुरत्नं पीतम
णिश्चेति संप्रोक्तं गोमेदकस्तु गोमेदो राहुरत्नं तमोमणिः स्वर्भानुश्च
षडाह्वोयं पिंगस्फटिक इत्यपीति रत्नपर्यायकोशः॥ केशचन्द्रतुः रत्नांगः
स्यात्तु माभौमेविद्रुमं तु नपुंसकमिस्तकं स्फटिकं सूर्यकांतं च निशाक

रमणिमपि राजावर्त्तं च वैकांतमुपरत्नं प्रचक्षते २३ सूर्यकांतादयः केचन
स्फटिकावांतरभेदा एव तदुक्तं। गोमेदचार्कवायजं देवेंद्रमणीदुत्तरणि कांताद्याः
नानावर्णगुणाढ्या विज्ञेयाः स्फटिकभेदास्ते एवं पर्वतप्रसंगात्तत्रभवानां सु
वर्णरत्नानां कतिचन नामानि संगृहीतानि अथ पर्वतेष्वेव प्रायिकानां कानन
तदाश्रितवृक्षाणां कतिचन नामानि संगृह्यंते कानने कवार्क्षं वृक्षे स्याद्विष्टरो
वसुः। श्रीवृक्षः श्यामलोऽश्वत्थे जटालो वृहत्पादपे २४ अटवीकक्षकारण्यं त
रुः शाखी कुटो वसुः श्रीवृक्षः पिप्पलोऽश्वत्थः प्लक्षश्चलद्दलो गुलंडु इति चैजयं
ती वार्क्षं स्त्री च वने वृक्षसंचंचिनि पुनस्त्रिषु विष्टरस्त्वासने वृक्षे दर्भमुष्टौ
च भाषितः वसुर्नाग्नौ न्दयोः क्वो किरणे स्तकपादपे पादपे पीतमुहे च प्र

प्रमाणेरत्नसंज्ञके श्यामलोभ्वथारक्षेनाकादेर्भेचपुतद्धलीतिकेशवः॥जठलो
वह्नपाद्धठइतिशब्दरत्नाकरः॥अंगुलः श्यामलोचाधिरश्चथश्वप्रकीर्त्तितइ
तिपर्यायमंजरी उदुंबरेतुमशकीफुह्वतुगिरिलक्षणः कामांगः स्त्रीप्रि
यश्च्रुतेपुंडरीकंतुतत्फले २५ उदुंबरेप्राणिफलोमशकीहेमदुग्धकः
फुह्वतुपर्कटिकलापिगिरिक्षणः आम्रकामांगमाकंदौचूतोलीगनाप्रियः
इतिवैजयंती स्त्रीप्रियस्तुपुमानाम्रापादये इशोकपादये पुराडरीकंसि
तंच्छत्रेशालिभेदेतथैवच पद्ममात्रेसितांभोजेवाल्लुकारव्यविषांतरे
स्यादाम्रस्यफलगंधद्रव्येमदनकाह्वयेइतिकेशवः वैजयंत्यांतुः पुंडरीकं
सितच्छत्रेराजिलाहोसितांवुजे नालाम्रेदिगाजेव्याघ्रेकुष्टभेदेगतज्व

२ इति पुंडरीकशब्दस्य तरक्षस्य वाचकोनुशिष्टः मंगल्यश्रीफलौ बिल्वे पला
शो तु त्रिपर्णकः लक्ष्मीवाचकत्वकोऽप्यस्य फलं च्छेदनं मतं २६ बिल्वे मालू
रमंगल्यो श्रीफलश्च महाफलः पलाशे किंशुकः पर्णो यातपोतस्त्रिपर्णकः दोषग्रा
हश्च कतकोद्राचणस्सरणः सरः उद्वेस्वनीयो लक्ष्मीवास्तेरस्तोयप्रसादन इति वेदवं
ती चंदनं वृक्षश्च नेचिव्या कृतकस्य फलेपि चेति केशवः जन्मस्त्रिसारा चिहुङ्गा चिं
चा नारीकपिप्रिया तस्याः फलं तु चक्षाम्लं रुचिश्च सन्निधीयते २७ जन्मस्त्रिसा
रा चिहुङ्गा महाजबां महाफला तिंत्रिडीकेऽम्लिका चिंता मुक्ति नरीकपिप्रियेति वै
अयंती नारी तु योषित्रिंत्रिड्योरिति पादपे तिंत्रिडीकाख्ये स्त्रियां तु स्यात् कपिप्रि
येति अभिषंगे भिलाषे च दीप्तौ स्यादेवतांतरे शोभायां तित्रिडीकायाः फलेच

क्षाम्लसंज्ञकइतिचकेशवः करंजोमंजरीपुष्पः कपिचूतः कपिप्रियः मधूको
मधुपुष्पः स्याद्बकुलः सिंहकेसरः २६ गंभीराख्यातुजंबीरे नारंगेतकवास
नः २६ मातुलिंगस्तुरुचकोवरामः केसरीशठः ॥ कपित्थस्तु दधिफलदधि
त्थग्राहिमन्मथाः चिरिचिल्वोनक्तमालः करंजश्चकरंजकः प्रकीर्यमंजरीपु
ष्पामधुमासप्रकाशकः आम्रातकः पीतनकः कपिचूतः कपिप्रियइति पर्या
यमंजरी मधुपुष्पोमधुष्ठीलोवानप्रस्थोमधूलकवत् केसरोवकुलोमध्व
लोलसिः सिंहकेसरोवकुलोमधलालसः सिंहकेसरइतिवैजयंती रुचके
मातुलिंगस्याद्दधित्थेतुमन्मथौ। दन्त्योदन्तशठः पुष्पफलश्चाप्यसौप्रकीर्ति
तः नागरंगेतुनारंगोनार्यंगस्त्वकवासनइतिवैजयंती नारंगस्त्वकतुं

धश्च नागरं गोमुखप्रियः स्वच्छैरावतद्रुमकः कोयोत्तिचक्राधिवासन इति पर्या
यमंजरी अथ स्यात्त्रिपुरं भोरा निम्नोहर्षस्तु बुद्धिमान् स्वर्तेदुरवगाहेत हुनी
र इति नापुनः समुद्रे चांधकारे च मन्मथे च द्रुमांतरे जंबीरसंज्ञे स्कौवं तु तस्कले
सलिलेपि चेति करावः पारावतः परावर्त्तो मंदारः पारिभद्रकः अरिमेदो विट्खा
दिरः खदिरो बालपत्रकः पारावतः परावर्त्तः पावनी वीपराष्ट्रिका रारावंतो
नागरंग इति पर्यायनामका किंशुकः पारिभद्रः स्यात् शुकः कंपकि किंशु
कः ॥ मंदारश्च स्तवक्षश्च जंतुहारः केसरी इति पर्यायमंजरी गायत्री खदि
रः शाल्यः कुंभार्थदिंतधावनः ॥ खर लग्वालपत्रश्च स्वसारो सित [illegible]दः ख
दिरस्युर्विट् खदिरस्याम सारारिमेदका इति वैजयंती बदरी कुवली कोली

भल्लातक्याग्निमुखपि कृसापाकफलश्चोक्तः पनसो मधुचोऽजकः ३० यद
रीकुचकीकोलीकूरातिशिटिका भल्लातक्यां त्रिलिंगायामग्निमुखयरुष्क
रा करमेर्दचशश्चोक्तः कृद्मपाककफलैःपदैःव्यस्तैःसमस्तैर्युग्मैश्च पुंसि पं
चदशाभिधाः पनसेकंटकिपलः पर्यो द्मेजपचने फलः । कर्कशीमधुचीज
श्चतुल्यार्थाः पनसादय इति वैजयंती चोलस्तु पुंसि कूर्पासि करमर्दस्त्व
पादये तत्फले क्लीदक्षिणार्थनीरन्ध्रेदेस्तु स्मनीति केशवः । निचेद्रुवी
पार्वतश्चधोधनो कोत्तस्तु उच्यते इंद्राणी हिंद्रसुरसः पिच्छिला शाल्मली
स्मृताः ३१ निचेपार्वतके उयद्रुषिच्छर्दनमालिका इति वैजयंती द्रुषी
तु निंबवृक्षे नाद्रुषपूर्णी लेतु भेपवत् अर्थपार्वतशाह्व स्तुपुमात्रिं वदुम

त्रिषु मेध्यवत् अर्थ पार्वतशब्दस्तु पुमान्त्रिषु मेत्रिषु स्यात्पर्वतभवादौ
सदृ इति केशवः शोधनो मांकोलवृक्षे सम्मार्जन्यां तु शोधनी । पिच्छिलाशि
शपार्यचिपोरत्न क्यांशाल्मल्याचपि सिंदुवारे प्रसुरसा निर्गुंडी प्रणीके सपी
समरः अगस्त्यवृक्षो मार्जारि शिशिग्नुध्वशो मांजनो मतः श्रीमान्कदंबो विज्ञे
यो वरणस्तु कुमारकः ३७ अगस्त्यमुनिमार्जारो चिति शब्दरत्नाकरः ॥ मा
र्जारिस्तु विडाले द्वे पुमान्स्त्रियं तु दपादय ॥ अगस्त्यवृक्षे चास्त्री तु मार्जारः
स्यान्मृगांतर इति केशवः शोभांजने ग्रिग्रु तीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाइत्य
मरः ॥ सो भांजनोदंसादिरिति केचित् श्रीमांस्तु पुंसि गोविंदे कुबेरे ग्र
हकेतुषु चित्रूचरारथ वहीवदाकदंबतिलकारव्ययोः ॥ वृक्षयोर्गु

गुच्छो द्रुतुमुके लक्ष्मीवति त्रिषु॥ पुमान्कुमारो विज्ञेयः स्कंदेनावरुणद्रुम
इति केशवः शिवा च त्र्यामलकी हरीतक्यामलताज्जयापि विभीतकस्तु पो
क्षश्च गुग्गुलस्तु महेश्वरः इ [illegible] स्त्रियामामलक्यां तथौषध्यो॥ ता
लमूलीसमाख्यायां त्रिष्वस्त्र लेधिके मशे हरीतक्यामामलक्यां तमा
लकोशमी द्रुमे हरीतकामग्निमंथ हैमवत्या महेश्वरस्तु नाम्नसंज्ञये
स्या द्रुगुग्गुलावपि॥ महेश्वरी तु स्त्री ब्रह्मरीति संज्ञकलोहके इति केशवः
अक्षकस्तु पंफलस्त्रिलिंगस्तु विभीतके इत्यमरः॥ तुषस्तु पुंसि धान्यानां
त्वचि तत्सदृशे तथा हिरण्यां देशोपशाकले विभीतकतरावपि इति केशवः
त्र्यपाद [illegible] सगौरीरं भाचंपा सितेतरा सुगंधयस्त्यफलामोचामोहे ह्री

तु[illegible]च्छहस्फला: ॥ अथ कदलीदीर्घपत्रा च रंभा सौ गौरवल्लिका वस्मातु
चपाकदली माहेंद्री तुच्छहस्फला सुगंधफल्य पाला मोचा काष्ठीला च कदल्य
सो । चंपाकदल्यान्यग्राही संज्ञास्तां वेपि भेपजे रंभाकदल्यां विज्ञेया देव
चेश्यां तरेपि च गौरवल्ल्यां कदल्यां तु केचि हेमोत्री तु मेखचला ॥ ध्या तस्याम
पि नैरुक्ता: पुनर्दिदनरं वि दु: ॥ मोचाकदल्यमिसे के सुगंधफल्य फला तु या
तस्या कंदल्या मिहाय्य मोचास्या छलालावपि । माहेंद्री तु स्त्रिया ज्ञेया स प्रानामे
कमात कि ॥ मात्स्य लां कदली आति भेदे च पृथुदीर्घकं मत्रयस्य फलं चिरस्फल
हे ध्रस्य योगिनी ति [illegible]व: कदलीवारणा चु सारं भा मोचांशुमत्फला काष्ठीला
दीर्घपत्री च पांसिते तरे दुतिशब्द रला कार: नालिकेरो दाक्षिणात्य स्व चाको रव

र्णः सलोहितः गैरेयकोद्रिक्रमुकः क्रमुकः क्रूर आसवः ३५ दाक्षिणस्त्वना
नालिकेरसंज्ञमहीरुहे दाक्षिणात्यजनतादिषेषलिंगत्रये भवेत् बालः शि
शौचमस्थैर्ये च नालिकेरे च पुंस्ययं बालातुमदितिकामेदेहरिप्रायांच सा
रिवयां स्यल्पीतु हेमिलिकेरस्तु नालिकेरे तु पुंस्ययं लिंगत्रयं भवेत् करंकशं
से कठिनोपलयोः क्रूरः दरिद्रयोरेच गुणमात्रे तु पुंस्ययं ऊष्मे च कठिने च
स्यात् स्फुगच्छेत् स्त्रियां तु सा बदरीकंटकायाः स्यात् क्रूरः क्रौंचे स्त्रियां वा वक्रं ए
गरक्षेत यामभ्यसंधाने चासवः स्मृत इति केशवः नालिकेरोद्भयोः कूर्चकेस
रे लांगली हली सदाफलो दाक्षिणात्य च लिसव्यः कलिंकग इति शब्द
र्णाकरः ।। गैरेयकः शैलपूग इति वैजयंती तमाल्ली कुहली ज्ञेया फलं तस्य

13

तुपर्कटं तप्तुष्वंस्वरमिसुतं चिक्कणं च कमीरितं उद्धि खंडितं तु तदुद्वेगम
चेक्का चूर्णितं तु तत्त अचक्काचर्व्यमाणस्य तांबूलस्य रसः स्मृतः ३७ प
र्कटी तु स्त्रियां पूक्षे द्वे तु कं कास्यपपक्षिणी स्त्री येतु रमसेना क्ता पूगादेर्न्नू
तनेफले क्ली तु पूगफले स्यादित्येवमाचष्टे कोशः वैजयंत्यामपि क्रमुके
यादिकाघोराटा गुवाकः क्रूर आसवः कषायो रोगघान्तः पूगः फले पर्कटं
मस्यतादिति पूगफलवाचकः पर्कटशब्दः क्लीबलिंग एवोक्तः ॥ शब्दार्ण
वाकरेतु कमुकोब्रह्मदारुश्च पूगी पुंसि तु पर्कटः ॥ तत्फले कुहली क्रमु
कः पट्टिकाख्य इति स पुंल्लिंग उक्तः ॥ विश्वप्रकाशे तु पर्कटी नूतन फले पू
गादेः पूक्षपादपयोरिति ॥ पूगादिनूतनफलवाचक स्त्रीलिंगः पर्कटीशब्द

एषोकः। नतु पूगफलमात्रवाचकः कर्कटशब्दः। खरः। शारारव्यस्तै
वेनाककृमाह्वयपादये शुष्कपूगफलेतु क्लीलता भेदेतु सास्त्रियां च
कोनास र्षससत्रारव्यसत्र भेदेपियप्तरि व्यपचनेचिक्कणेनुस्यात् क्ली
वंपूगतरोः फलो उद्वेगमितिपूगस्यनुनः क्लीवंफलेभवेत् इहल्के
मरासिंहनवैजयंत्यांतुरवडित पूगस्यफलइस्कतंपुमांस्त्री द्वेजनेभवेत्
प्रवेलः पुस्यप्यालापिस्यवेलापूगचूर्णके अन्यत्रापिचवेलायावेल
हीनेतु भेव्यवत् अवलोवलहीनेत्रिरवलातुस्त्रियामियं तथाचविल
तालखरसेभार्याग्रजेतुनाइतिकेशवः प्रवेलस्त्वपलापेस्यादेवेलापूग
चूर्णकइतिविश्वः तणएजस्तलस्ताः लः पत्रतालीवरांगना महारसः

स्यात्खर्ज्जूरः तस्मिन्खर्ज्जूरकोमके ३८ तणराजेतल्लस्तालो महाप

त्रफलेरुहः। तालश्चांदरूदलातालापत्रतालीवरांगना परसूपंपाडु

रखर्जूरेम धुक्षीरोमहारसः तस्मिन्खर्ज्जूरकौलस्यिस्यादिर्येवं चेजयंति

का। लक्ष्यपेठेतालालाख्यद्रुमेर्पितगुणेचनः वरांगनानुस्त्रीताली

समाख्येस्यात्तणद्रुमे महारसात्तुस्त्रीद्रोणपुष्पसंज्ञोपधोतथां ता

लीनाम्निचतालिक्षोखर्ज्जूराख्येचपादपद्रुतिकेशावः ३ एस्तुसतुखडुपत्रस्त

सारे मध्येसुरचोदयः वधावेणुर्मदसुपुष्पः केतकीकेकचच्छदः ३९

३ क्षुसस्यामधुतणः खडुपत्रोमहारसः वेणोतुवंशकर्मारोमस्तुपु

ष्पस्तणध्वजद्रुतिचेजयंती सुरचोदयस्तुनामंध्यमदेमाध्वीकसंज्ञके।

15

अपक्वेक्षुरसैः सिद्धइ केशवभाषितं। स्त्री भ्रष्टवर्णो रक्तः पुष्पः केतकी क्रक
चच्छद इति नानार्थरत्नमाला महामुनिः स्यात् रुद्राक्षघनः कर्पूरस्तु रुहे।
श्रीखंडो गंधसारः स्यात् राजार्हमगरु द्रुमे ४० रुद्राक्षस्तु महामुनिरिति
। मुकुटे ऽयं पाद्यने मेघे घनः कर्पूरस्तु रुह इति सभाः श्रीखंड भद्रश्री
पर्णीरमलयोद्भवाः रोहिणी गंधसारश्चागंधश्चंदनमस्त्रियामिति। अ
गरु क्रिमिजं लोहं राजार्हं जोंगकं नतं। वंशकं चं शिकं काकतुंडा तालघुच
आंगलमिति च शब्दरत्नाकरः अगुरु शब्द उकारमध्यः लघुपर्या
यत्वात्। लघुनि स्यात्क्लिष्ट्य लिंगामिति चान्यत्र दर्शनात् अगपर्वत
रूपत इति व्युत्पादयंतः केचिदकारमध्यमथाहुः छत्रमालि सुवर्ण

स्यादशोके कर्णपूरकः। श्रीमान्सुगंधास्तिलके कमास्तकपुष्पसौरभं

णी कृतमालः सुवर्णश्रेतिह्नी प्रियाचंद्रलोशोकः केकेलिः कर्ण

पूरकइति। तिलके फलकः श्रीमान्सुगंधोमुखमंडनइतिच वैजयंती

फलस्तिलकपुष्पस्य गंधेतद्धत्तिनुत्रिषु। अव्यक्तमधुरेशब्दे मकेश्य

पप्रयुज्यतइतिकेशवः वृक्षोत्पलः कर्णिकारे पुन्नागेपुरवल्लभः

चंपकमनीयः स्यात्रुधपकल्पमंजरी ४२ वृक्षोत्पलेकर्णिकारः पुन्नागे

सुरवल्लभः चंपकः शीतलः कांतः कर्मनायक्ष्यहारणइति वैजयंती अ

मरसिंहेनवृक्षोत्पलस्थानेरक्षपर्यायमादायपदमोत्पलइतिनामोक्तं

पठल्यापटलामोप्याककुभेवर्जुनः। रुद्रपुष्पंजपायांस्याच्छिरोषवृक्ष

10

शुकप्रियः ॥ ६३ ॥ मोघ्यास्त्रीपाटलाचफलाइति रुद्रनिघंटुः । वैजयंत्यां
तु । अमोघापाटलीनक्लीसकादिः पठितः । अर्जुनशब्दः ककुभेपा
र्थपर्यायांतरसाधारणः पर्यायमुक्तः । पार्थः किरीटी ककुभः फल्गु
नः श्वेतवाहनः । नदीसर्जो वीरतरुश्चित्रयोधी धनंजयः । चैएं तकः
पांडवश्च्यतथाचें धनुरर्जुनइति । जपापवर्गोप्ययुक्तः । तथाप्लि बोद
श्यते । मदनमवलोक्य निःफलमनिसतां चापिवंधुजीवानां वनमा
गस्यअमरः संप्रतिजातो जपासक्तइति । विश्वप्रकाशेहंतस्य युक्तो
यंशब्दः उक्तः अमरशेषेतु जयायां तु जवामतेतु भयमंगीकृतं शि
रीषः प्लवगोभारीडाभारदंतपुष्पः शुकप्रियइति पर्यायमंजरी क

खीरः शीतकुंभोनंद्यावर्त्तोनभोंगणः मालतीराजपुत्रीस्यात्सुगंधा
चनमालिकाः ४४ नंद्यावर्त्तस्तुतगरस्तासतगरस्तोरांवरनभेग
णो। सुगंधाग्रेष्मिकातानासप्तलोनवमालिकेतिवैजयंती। एजपुत्री
तुशाब्दस्तुमत्षिकाभेदप्रष्यते छुछुदरीतुविख्यातेमालसामपि
केचनेतिकेशवः मल्लिकायांविचकिलोमंगल्लंतस्यसोरभं मं
गल्यंचवरारोहाकथ्यतेदेवमल्लिकाः ४५ अथमंगलमस्त्रीस्या
त्कल्याणेत्रिषुतद्वति। मल्लिकागंधसदृशागंधयतेचवस्तुनि मंग
लोसितदूर्वायांस्त्रियांरंभासतुक्तवान्हूक्तोचंद्रतुमल्लिकापुष्पगंधे
त्वन्वार्थलक्षणो। पुमांस्तुवांगारकेग्रामचास्तुभेदपिकेचन मंग

17

त्वं तु निमित्ते स्यान्मंगलस्याभिधेयवत् मल्लिकापुष्पगंधेन युक्ते चस्त्र-
नि-चायवत् ज्ञेयं सर्वौषधिस्नाने दध्निस्नाने दध्निवायन्तुलिंगकः वि
त्वेमसत्सरसंज्ञे च धान्ये स्याद्गमसः पुनः। अश्वशत्रा यमाणायामथा च
स्त्रियां पुनः मंगल्यास्याद्दूर्वायां च माल्लिकापुष्पगंधिनि। कालाग
रुविशेषे च गंधभेदचयः स्थितः। मल्लिकाकुसुमे तस्मिन्न सत्त्वा हशाद्व
चित् रोचनाशाम्यथः पुष्पी मिसीमुक्ते च-चाखपि। वरारोहास्त्रियामु
क्ता पंडितैरुत्तमस्त्रियां। मल्लिकायाविषे-च देवमल्लीति निरुक्ते नि
स्संगामाधवीज्ञेयां गुंजा-चूडामणिः समा। एलातु चंद्रचालास्याहस्व
स्थैलात्वपकुंचिका ७८ अतिमुक्तवसंज्ञायां लतायां स्यात्स्त्रिया

मिर्यं निःसंगामेप्यचन्तुस्यासंगेनपरिवर्जिते। चूडामणिःस्त्रीगुंजा
यांपुस्त्रियोस्तुशिरोमणिश्चिति केशवः। पृथ्वीकाचंद्रचाखेलानिष्कु
टीच ह्रुल्लायसाास्तृत्क्ष्मापकुंचिकातुष्टाकोरंगीत्रिपुठील्यनुमरःउ
र्वारोककर्कटीभीरुः कूष्माडेतुन्रपात्मजः। तन्फलेकोहलंपुष्पपठोत्ले
कर्कशःपृथुः ३१ उर्वारुःकर्कटीभीरुःपालकीचिन्दटःपुमान्।
कोशीत्तकीपठोलीस्यात्पटोलःकर्कशःपटुः। हेमपुष्पस्तिष्पफल
ःकूष्मांडश्च्पनृपात्मजःकूष्मांडीतिष्पफलिकाकर्कसस्तिष्पवृहन्नरी
तिशब्दकल्पाकरः। मूरिःपुंस्त्रीगुप्तरीस्थियांत्वचारुपाषितेतः न
पात्मजः पुमांस्तुस्याल्हषमांउ द्वैतुभूपतेः। पुत्रोन्रपात्मजस्त्री त

कटुत्तुम्बीप्रकीर्त्तिताः। पुष्पस्तु नाकलियुगेनक्षत्रेतिष्यनामनिः तच्चु

ल्केकालसमान्येत्रिस्तुजातेत्रनापुनः। बिल्वं रूपाष्टकचगर्भस्यस्यादष्टेसा

18 मितन्तथा। कूष्मांडस्यफलेपुष्पंपुनः कोजलपुष्पयोः कोहली तु स्त्रि

यां ज्ञेया कूष्मांडाख्यलतांतरे। भृशं मुखरकन्यायां कूष्मांडप्रसवे तु ना

कठिने प्रखरस्पर्शे निर्दये कर्कशा स्त्रियां। पटोलसंज्ञवल्ल्यां नास्यादिक्षो

याथ कर्कशी। स्त्रियोस्याद्बदरीभेदेनरकोलीति चिक्रुते पटु पुंसिपठो

लाख्यचल्लिजातेरसांतरे। लवणाख्ये तद्दृतिस्तु त्रिषुनिर्व्याधिश्रूरयोः

। आमंददक्षयोश्चान्येविशदेप्राज्ञरुचिरदृत्ति केशवः ज्योत्स्नीकोशात

कीजालीसुषवीराजवल्लरी। कारवल्लीक्रिमिघ्नः स्याद्दृढकर्कटकोवलः

४८ पाराटलातुकृतच्छत्राद्योहली कोशातकी फली अम्पामदंग

फलकाज्ञालीतिफलिनीतिच राजच ह्युरुच स्त्र्यं चुवल्लीरंजनन्त्रिका

।सुषवीतितक्तपत्रीच कर्कोटास्तु पुंगंधरः। हस्तिककोंटकश्चैव वहाक

कोंठकोयल इतिशब्दरत्नाकरः कुलकः कुलिका रुद्र क्रिमिध्नोवहुवीज

कः। कारवल्लीचविज्ञेयाशब्दैः पर्यायवाचकैरिति पर्यायमंजरी।आलं

गवाक्षमेदेक्लीपुष्पक्षीरकवंदयोः। श्वानाचेकपटेचापिभारतादक्षिण

क्वचित् वर्षादनंतरेद्वीपेमर्यादासंतरेपुनः। वीथीचेदहजे द्वस्यास

ठोल्यांतुस्त्रियामिर्यंद्योहलीतुल्लीपठोप्यास्यांज्योतिषप्रद्रंजनावपिइ

तिकेशवः। अत्रपठोलीच्चाषाख्येचवफुलतताचिवक्षितानतुपठोला

रुयाघोषेकोशपलोथंठालाफलनीफली जालीपठोलीचंठालीकोशात
कचपिकथदुतिघोषलतायामपिपठोललतायावमेवपठोलशब्दस्यानु
शासनात्। वैजयंत्यांउद्यो हलीस्वल्पफलाप्रम्यास्येसितिस्वल्पफलेघो
षविशेषेष्यो हलीनामानुशिष्टमितिविशेषः। तुंब्यं ला तुः पिंडफलागो
तुकीतुगवाक्षिका: विंबीरक्तफलोहंसादानंदीगोस्तनीरसा। तुव्यांपिए
डफलालालाव्रतुहतुव्यांतुकंटुका अघोगवाक्षीगोतुंबीकलिंगश्चिनेको
पिचेतिशब्दरत्नाकर: तुंरिकेऐरक्तफलाविचिकापीलुपर्ण्यपीलम
र:। मद्धिकागोस्तनीरसेत्तिचेः स्त्रियांनु विंवशब्दःस्यादोष्टसंज्ञलतांत
रेरसानुकथ्यतादूाक्षाद्वर्चीपातालमृमिबु। द्राक्षायांक्षिकप्रानंदीवा

नेदः सुखेमचेदितिकेशाव:। वात्तीकीप्रश्नहाक्षुद्रवीतिकीदुश्च्यचषी
णीदुष्प्रकाकंठकारीवहतीनुतिस्रा। वहत्याप्रसहाकालीवातनींकीहिं
गुलीकुलीनिवात्तीकीदुःप्रपर्षणीकंठकारिनिसाग्घिकेतिवै। प्रसहा
संज्ञवात्तीक्यांवहतीकिंचिद्भूचिरोसचैहिक्षुद्रवात्तीक्यांपकं दोमेदे
बुकेमुचिदितिकेनिदिग्धिकेतिचैप्रसहासंज्ञवात्तीक्यांव कास्यशीव्या
घ्रीवहत्तीकंठकारीकेसमरः।मरीषोजीचशीकःस्यात्कांडमारीषकल्क
देवमाणिःकोरकोमेघनादोसमारिषःकिंचिद्विरूताचेजापंसत्किरेव
यंग्निन्यांवाष्पःशीक्रिनीचकरवदामहस्रसौनानाज्ञीतीयशाकानांशा
कीप्रोक्तासमाहचतिमुखतोयादिसंभेतधमाभासेचवस्तुनिशाकेम

२०

देरवक्षुणीचयाव्यः पुंलिंगउच्यते। भवेत्तुशाकी स्त्रीलिंगाशाहेमहृत्तिचिक्कता
नानाजातीपशाकानांसमाहारउहीत्तरइतिकेः क्षुद्रवीजाश्यामपर्णीशा
किनीयमनः प्रियारुसिध्रत्रीवाब्ध्यचिह्नयाशाच्छेदः पूर्यापवाचकैः करवंद
महाचाव्यश्व हजिध्रत्रीमहयपिदसपयांयमं। शाकठोपोटकगोलीमञ्ज
लसापुनर्णवाज्यंवयल्लकमह स्याक्षीकालशीककठिञ्जिकाः कस्तु
वरीपर्वेपरीशागिरिमुनिषणाकाः आदारामल्लकाव्याम्बशाकाकम
दाम्बप्रकीर्तिताः शाकटादीनांसप्तादशनानादिशमहीतानांकाकमा
च्यादीनांपर्यायनामकोधांतटेषुप्रचक्ष्याः दूर्वासहस्त्रावीर्यास्यात्
शतवीर्यातुशासितभारतीतुलसीसेव्याद्रोणैचेकुठ ईश्वरः

दूर्वानामानिकथ्यंतेदुर्वातुहरितालिका।वरासहस्रवीर्याचभार्गवीचा
घसासिता तोलोमांशतवीर्याचेत्कूर्चपादैचेदेशिका।भारतीतु
लसीसव्यापाली निविपस्तुवल्लभेतिशब्दः।कौंडिन्यस्तुमहाद्रोणोवे
कुटस्तुवईश्वरइतिपर्यायमंजरी।लतायांव्रततीचवल्लीपुष्पेपुस्तरंम
णीचकंपल्लवाचेत्तुकिसालः स्यान्नूफलेसस्यंचपिप्पलं।स्याद्वल्ली
रीत्तुमंजर्यांलतायांचधनंजयः वृक्षगुल्मलतादीनांफलेसस्यमिति
धनिः धान्यंचधान्यसंज्ञेचजयादित्योगुणेल्पधातु स्यात्पिप्पलंच
क्षफलेजलेष्वलकेः पुमान् अग्रहस्तेचपुष्पेचमाणिचमौक्तिके
पिचेतके।पल्लवोस्त्रीकिसलीपिनवेदलेपत्रमध्येसिरामासिः

पुष्पोस्त्रीकुसुमंसुमंमामल्लिवर्कप्रसूनंवंसूनसुमनंसंस्त्रियः इति
चैधान्येस्यादक्षतं — — सीसंव्रीहिस्तंवकादिर्मतः हरीतस्तुहमु
स्युहा। कृष्णः सहरिमंध्वजः। सीसंधान्यंद्वयंक्लीवइत्यमरशेषः।
३। सीसंतुधान्यंक्लीवेस्यात् इतिधान्येपितं दुलोप्यत्रहकितंक्लीवली
गंक्षतादन्यत्रतुस्त्रीस्याध्वजेपुंसीनयामर्तभितेहरिनीविप्रुस्तु
येइ चंद्राग्नियमवायुषु। अंशुशक्रहयेमुहुः उरुचपहक्यामवर्णक
इति। पुंल्लिंगफक्कोहरितस्यास्तुहु अत्रापिक्षेदयोः लाणारोणे
चंद्रस्तु तद्वसर्थेहितत्रचापदातदास्त्रियांवत्तिहरिताहारणी
तिचाह्निन्दसिंहोप्पहरीताहरेपीभाचकर्मणः। इतिहरिमंध्य

अ३स्येषनाधान्येचणकाढ्कद्रयो यतोमरिसिंहेनवैडायपसांत्वपाटि
सः कृष्णमुहुत्रिबुवेषहरिमध्वथसमुद्रवे इतिच केः क्रौ हव्यस्तं
यकाय इतिमुहुस्तुप्रभ्योनोलोचलांगोहरितोहरिः पीतस्मिन्वस्तकरवं
डीभ्यप्रचेलजयशारदा इति यौ पीतः सहरिमथः स्यात्सैराष्ट्रीत्रु
चरीमताकुलिष्कः खल्वकुलोनिष्पाचास्यप्रियालचाः हरिमंथः
पीत्तमुहुमथेचापिहरेयं वलशब्दस्तुपुंल्लिंगः पर्चतेपरिपथ्येत
मोप्येदैसचिशेचप्यान्यनिष्पावासज्ञेके। द्विदलुकाकेथवलास्त्रीतु
वरीसंज्ञधान्यकेसौराष्ट्रमुहुभेदेचसौराष्ट्रीस्यात्तस्त्रियामिवं॥
आटक्यांचपुनस्त्वेतत्सौराष्ट्रकांस्यसंज्ञके आस्यप्रियास्त्रिया

मेषाअंवत्रिष्यावसंज्ञकोध्यायमेदत्रियाचकप्रियेस्यानुत्रित्लिंगकं
कुष्ठेलिनास्वलकुलः स्वलस्यनुकुलेनापुं ■ स्वलेनुलचनिष्पा
वेत्रियामास्यप्रियेनुकाश्मारकीनुचरीवल्लसोराबद्रीकस्वीरिकाद्
लवत्तेस्वलस्तामवत्ताकुलच्छवद्गुतिवेजयंतीतिलः स्नेहफलः
प्रोक्तः क्षुरस्सतिलकः स्मृतः। श्वेतः स्तिलस्तकप्रामातास्वयंजा
तस्तकवाहुजः तिलाः स्नेहफलास्नेहपूरकाः पूरकाः स्तथेति पर्यातिलकं
स्पुहलकेस्मेति लेलेवपुमानस्यात्तः आमानतरिहितुः पशोन्नयाश्चेति
।स्नोपिच वल्कुजास्तकदृयाः क्षीरहक्षतिपसमुमान्पुनः स्तयंजातातिले
वाहसंभचेहामिधेयचदितिकेशवः माषः श्यामलदोवष्यश्यणाक

स्कमष्टरकः मसुदोरडसमाषः गोधूमसुममनोगुरुः ॥ अथ घरट्टं स्त्रीलिं
गं स्यात् यत्किंचित्पुकचर्द्धनं तस्मिन् पुंसि तु माषाख्ये धान्यभेदेऽप्यचक्ष
ते। माषे तु मल्लणो मुष्टिसोऽथ क्षोनिवर्द्दन्तदेगुरुर्च ८ स्यात्तोचुक्ष्ममनोपि
त्रादिकेतथा। पुरो हितेच गोधूमे पक्कपनिसादिकर्त्तरि स्त्री तु मात्तमभ
तछुर्गुचीदुधीः तत्रापिट्टिति केः हरणाचः सतीनाम्न्यमश्रूणश्राणकाः
समः ॥ इति पर्यायमंजरी ॥ तो गोधूमचूर्णसमितयमुश्रामिहाकणिके
ति चाधान्यभेदाः कंगुयवश्यामाकचरेकाम्यः ॥ समितं स्कसमूहे गोधु
धगोधूमपिष्ट्यारितिकाकणिकातिलमंडेशोगाधूमे तस्य चूर्णके
अथ स्त्री सीमिता चूर्णगोधूमस्येति पारद्वः कंग्वादिपर्यायाः नाम

कोशांतरे कुद्रष्टव्याः १ फलीरतस्तंदुलः स्यात् शंयुकाः सूक्ष्मत
कारणिः शंखकस्तमलोपि स्यात् ज्येष्ठो चुतदंचुनिः फलीरतस्तंदुल
स्याधान्यानांनु नुपस्सापि। शंखकास्तकणः स्तवक्ष्मास्तंदुलस्याः तुषो
मलः शंयुकः शंडुनक्ष्यासो ज्येष्ठां वुतुतदुंवु निति। देलत्वशुल्कोनुशंख
को द्वैधा कानुसा स्त्रियेगजंस्य मुखमध्यस्य पार्श्वयोर्देशयोरथना सूक्ष्म
तंदुलकणतंदुलस्य मलेपि चेनिके। प्रयोगिरस्कानानानुबाधिनां
स्याक्षराणां च केश्यां स्थिरा। नामान्यकानि। अतथाभूतानां हिरण्या
नामास्कच्चं तेसिंहः सुगंधिः पारिंदशार्दूनश्चंद्रकीमगात्। अ
चमहृत्तस्तु महद्दोटेनराहुः स्याज्जहत्तुप्रियः परिद्रंश्चेतापिंगलः व्या।

घ्रो मृगारिः शार्दूलो हिंसारुश्चं इकीमृगादिति वै। मद्धूकेदीव्यरि

मा-चा। मद्दो लेन्ठाकस्तूरितार्कः। चिकटो मल्लश्च गंडके खड्गे खड्गिमोपं

यकीनकन्याश्रोवकंदं क्रोडजलप्रियाः इति वै। मपूरे चंद्रकि द्वेउव्यौ

चोकोमनीषिभिरितिवै। खड्गस्तु गडिकीरवड्गी महीबो गादद्दाचरः। स

पेरस्याल्वाभैद्रतो निसृशंकोश्वहो लिगुः। महिषः सैरिभौ श्वारिः। मल्ल

मृहुदस्वरः। गवलश्च परस्वाश्च महिषः स्यादासृजाः। न्रगः। मरुगोलिः

निसृशंकीचक्र फ्लास्त कप्मसारो निरंजन इति वै। नृपदंशानुं सुहिंगो

लिगुः। स्त्रीपुंसयो मृगेनिसृयः। शंकनेतस्मिन्न निशंकी द्व्यामृगद्व

त्तिकेशारवाम गो महाचेगः। शिकासौ लोहितानन। गोलीगृलो सिता

स्यः नगोमायुमृगधूर्त्तकः वानरेमर्कटः कोशाकः पिः शाखामृ
गोहरिः महाचेगा दधिमुखः कुरंगोमृजुकः पृथुः । कल्लीमुखोच
नौकाः समोलांगूलोसितानभः तोलश्री बौप्पचयक्षीको वानरोगा
मि क्रतझोरात्रिगरः ॥ शशस्करोमकर्णः स्यान्मडरोमाचश्रूलिकः ॥ श्रा
तुर्विडालोलोमार्जारः अरवुमुकरूषदंशकः जाहकोगात्रसंकोचि
मंडलीनरवरायुधः पर्यैरंधौ इत्ति । मार्जारोजाहक इतिशब्दौ । द्रुत
झतुपकारेहर्नेप्यवहूसाष्ठु निद्वयोः ॥ रात्रिजागरशब्दोयंशुनकेरु
धर्यैरथ्यायस्करानिष्कुआगर्त्तरात्रयंमरूप्यचम्हवेदितिकेचित् ॥ गोमा
हेपीशुभारव्यानतावहुद्धीरानुवंअुमालासमांसमीवासामौर्यप्रति

वर्षं प्रसूयतो चिरसूतावः ष्कयणीमृष्टीः सूतवती सच्छता। तौचिकीगोगर्वि
शो ष्वासूत्सव दोद्धानुसच्चुता॥ दुःखदोह्यानु कारंठा प्रस्कता प्रसयोन्मुखी।
धेनुर्नचप्रसूतागोर्वहुसूतिः परष्ठकाशृंगिणीसोरभेय माहेभुष्याभुभेत्ति
वै। अन्नेतुपादोवेऽयनीसच्छाएव भुभशब्दः स्त्रीचलिंगासलिलेभंगल्ले
तथा। मंजुप्रशस्तयोः स्त्रीस्यात् अध्यायातुभुमा स्त्रियां। सुप्रतासुखं सं
दास्यागोस्सऊतेतुसा त्रिपुः करटस्तु पुमान् चिल्लेगजगंडेप्यथाव्रचीत्
रभसो पुंनचभ्राऊशब्दवेदिद्वयोपुनः काकेदुर्दुरूटस्तु त्रिः कुंकुमस्तु नपुं
सकं करयतुस्त्रियां दुःखदोह्यायांराचिचेष्यते। प्रस्नुना प्रसचोन्मुखु
काया स्तकरन्नेस्त्रियां लिंगात्रयेपि प्रकृतिवस्तुनी स्याहकेशवः। पयोव्रतं

25

पुंसिचनं मधुसोमरसोऽमृतं सांनानिकाञ्छ्रेस्यात पयस्यं तु तुदुंचं। पयोद
ग्धं वपीथं च स्त्यन्यं पुंसवनं स्तुतं गव्यं जेष्ठं मधु क्षीरं याप्यो ग्यं सोमरसोम
यं श्रोधस्यां जीवनीयं च धारोष्णं हमृतं पयः सांतानिकी क्षीरशारः प्रारोग्य
रूचतिसंहतिरिति अमृतं व्याम्री देवाग्नेयज्ञशेषरसायनोमस्या चितेऽज
लेऽनुग्धो मा क्षेत्र हि मोरसधरो धारोष्णं दुग्धं प्यमृतं क्षीरमात्रेधनं त्र
यः अथ पुंसवनं गर्भस्त्रियाः संस्कारकर्मणि क्षीरे पुंसम्यसवनं पदष्वत
त्रे चे ष्यते मधु स्कन्ना दुग्धे स्यचैत्रमासे वसंत दानं वांत्तरे पूर्वं क्षात्रियके
देन्च चिप्रमेदेन्च कुत्राचितः मधु कचु द्रोकुरवके मध्यमेदेच कुत्र चित
मध्वासवारव्ये मधुरसे मिश्ररसे तथा वेऽजयं हा हृकदुकुस्वादु तिक्रत्र

धात्मके। एतन्मद्यसछुपुत्रतिपुरः स्त्रीकीचारिणि। क्षीपुरेपुषरसेमध्यमं
त्रभेदेषुकेषुचित। अथानुपुंसकंक्षीरेज्ञेयंसोमरसान्द्वयं। यत्रन्य
सोमरससज्ञंतत्रस्यात्स्यपल्लिंगेकेपयस्यांतु स्त्रियांचि ष्यादामिक्षयांतथा
क्षिचो। काकोलिनाम नित्रिस्कंदं ध्याड्याद्दिपयोभवेत अतिकांचि ह्रतौप
यसः क्षीरदध्नाः संतानिकास्त्रियामितिशब्दः चिश्वप्रकाशेतु सीतानि
कातुक्षीरादिरससमर्कं टडोलकरूतिदध्नासाणंशब्दस्यापिसाधारणः सा
ताः निकाशब्दः उक्तः। स्थूलं चिप्रप्रियं तद्वपवित्रं श्रीघनं दधि मंग
ल्यं गुरु चक्षुतब्ड डोगारसदूसपि। स्थूलं मंगल्यमणुक्तं हृद्यं च श्रीघ
नं दधीनिशब्दः दधिविप्रप्रियं हृद्यं पवित्रं श्रीघनं गुरु। स्थूलं श्वेतं

26

तं च मंगल्यं करषं तु गोरसाहुतिः॥ स्थूलं दध्न त्रिषु पुनर्जडे बृहति पीव
रे दधाः पुंस्तु साश्री वेष्टनिर्यासे वस्तुनि क्लीं तु क्षीरविकारे स्यात् विप्रप्रि
यमित्ति॥ ध्वकृतहस्त्यासक्तनावशीकारमंत्रे स्याद्धृष्टिके द्रुमे कपित्थे क्लीं त्वक्
त क्लूलेतु क्लीं दधीयनुपने अथ पुंसि पवित्रः स्यात् वासुदेवपुरंदरे।
पाचके पवने सोमे चरणौ मम चिवस्युतोः त्रिषु पूते क्लीं तु ताम्रमपे संलि
ले कुशे मंत्रे दधि ब्रह्मसस्त्रे हृस्यर्घ्ये कलश्चाचुडे शरीर दर्भांगुलीषे तु पुं
नपुंसकयोर्नचेत्। अथ श्रीघनशब्दः स्यात् बुद्धे ना क्लीं तु दध्यादः
श्यंते क्लीं दधि रञ्जने व्याघ्रश्चेतासुरांतरे पोद्दिकीसंज्ञके स्त्री स्या
त्॥ नदीभेदे दलनानि रापुंडोनपुंसके दधि चैत्येके षामिदं मतम्॥

एषचतिपृतच्छस्थालश्योव्यांदिवर्णकः। अथगोरसद्रुसेषकालश्रेयेच
दध्निचेतिकः तालव्यादिधूर्तद्रः आ ब्यादिस्कंधः — एवंवर्णभेदेनदं
नामद्वयं गुरुनामसंमतिगोधिमप्रकरणेलिखितं अथघनंपत्रंलंद्रप्सं
मथुरंवलनदति द्रुचसेव्यंतुनिशारंक्षुद्रांशसराप्यतुवलीमुखंदधिस्यादय
नंद्रप्स्यंमडाग्नतुवलीमुखांछित्रंदधिभूचेसंक्षांरवलंच। दधिसंभव
बहुस्यन्दनमथस्मिन्स्यातकीलस्कच्चिकेति ... ः छित्रंदधिभवंस
क्षारचलंसेव्यंचनिःशारः बहुस्यन्दनमप्यस्मिन् द्रप्स्यंस्याद्घनंदधिपिफ
त्रलंचाथपक्वंस्यात्संजातपयसा। कृत्ता इति॥ अथघनेदधिभेदस्या
तपत्रलंतत्रपुंसकंत्रिषुसंजातपत्रेतत्रालपत्रेनुपत्रलामठ॥ गस्तिषि

भेदेनाभिधेयवद्वल्लसे पुनः त्रिषु । कंठगतप्राणे क्रिमिजायं त्वरे द्वयोः समा
परं तु द्रवीभूते च ध्यातो च नपुंसके । सव्यं तु सेवनीये त्रि चं त्रिषु प्यथ नज
ले उषीरे ॥ शरा तु दध्यग्रपन्नां गाढ्यमषजां कृष्यं तु निःशा दधि त्रि
षु प्रेमाण्यपचिक्कणावलीमुखः कपोतस्याद् दधि भेदे तु नष्यदइति ॥ घृता
द्यं नवनीतं स्यात् पीयूषं तक्रजमपि । घृतमाधारकं सर्पिस्तत्र ह
विश्यतं हैयंगवीनं तत्सोक्तं गोदोहसमुद्भवं । दध्याद्यालीतमाज्यं तु कौ
मचि स्तु कौमचि स्याच्च तत्रुचेः दधिसारं नवनीतं तु चुचते हैयंगवीनं च स
भिधानमाला हैयंगवीनं पीयूषं च नवनीतं च तक्रजं घृतमाज्यं हविः सर्पिः
कौममाज्यं दशाब्दिकमिति ॥ अथ बीथ क्तीचलीगं क्षीरे च सलिले पि

चैवाल्पेपघृते च स्यादन्ये मुनवनीतके आभिकलैः शाब्दशास्त्रोक्तच
प्रनामनपुंसकं। उक्तं सर्पिषि रोल्लेखानात्तुचं द्रेस्त्रियां पुनः सप्राशुक्ष्पि
र्थ्वयाहिन्यांसरितिस्मृतात्रिषु स्यात् कुंभसंचघेकौ मपाक्वेदशाद्धिके
इतिकेहय्यंगवीनं नवनीतनामेति हस्ताप्रचपादचविम्बप्रकाशसंमतिर्दृशि
ताचेदकपर्यायमन्यत्तु दधिसारेण नवनीतं घृताख्यं दधिसंभवमिति दधि
संभवघृतप्रकृतिनामोक्तानांतरं हय्यंगवीनमाज्यंघ्यामुच्यते क्षीरसंभवमि
तितत्क्षीरसंभवदधिप्रकृतिनामेकं कं शाब्दरत्नाकरे तु तत्तु हय्यं
गवीनं स्यात् ह्योगोदोहभवघृतमिति तद्घृतनामैकं तु माधवकोशेपि ह
य्यंगवीनं संज्ञायामिति सूत्रे घृतसंज्ञायमित्युक्तं चात्र। घ्योल्लेशिवंचपर

मरसञ्ज्ञस्याद्धमाचनं तत्कारद्युतिना ज्ञेयं नवनीतवत्तनुद्धृतं उद्धृतेनवनीते
न्ऽमथीतं निर्जलंमितं। पादांबु धेततक्रं मिस्रुतं गृ ज्ञा हृदश्विं दोरितं घोलं
दंडाहतं कालशेया रिचवेगोरसः। मथितमुदश्वित तक्रं निर्जलमर्द्धांबु
पादांबुद्युतिशब्दघोलं तत्रयं कालशेपं दंडाहतरसायनेनन्यारगंनारसो
ध्येथतक्रं पादांबु अंसपक्ततं निरंबु षोलंमथितमुदाश्विमुदजलार्धकमि
तिवैघोलस्तुनामालेस्यात् तक्रौबीतु दंडाहतघसः मर्येजायंतेरेवश्मदी
र्यरीरेदृयारघा। शिवः शं भो पथ्यरोगगोरसेशीघ्रुकीलयाः। स्तुनिषमस्य
शारव्येचनाथवामृगदृयाः वदंति शब्दततवज्ञाः कालशेयेरसायमंरस
स्याध्ययनेदीर्घजीवीतक्रकरमोषडेविज्ञेयः परमरसः तक्रेचपरमिरसे

२८

तकारः पादपेतं केनवनीतेन संपृक्तं स्यात्सप्योमथिते स्त्रीतु कारी स्याव
रातेरेद्धृति ॥ अतुघृतनवचिलोलितेद्धृतिगोमयस्तु सत्तादनः स्याकरी
षस्तुदोहलं ः गोमहिष्यादिकं जीवधनं स्यात्सादचं धनं शाता नां दस्तुगा
विप्रसोचि । रंचे गोमयेतथा पादबंधनशाब्दस्तु बंधने पादबुस्तुनः स्याध
जीवधनाभिख्यमोमहिष्यादिवस्तु निदोलं तु नापि ष्ठायामिति सिंहान
रे पुनः । दत्तमूहायगर्भिण्या द्रुष्ट्वा मे देप्रकीर्तितौ ज्ञान संज्ञेस्याच्चवरा
एया पुष्यधर्यपहृदीयते करीष्याख्यं भवेतत्तस्मिन्निति केशवभाषितं ।
दोहदस्तु करिषोस्त्रीतिः उक्ताभेद्राचलीवर्दसौरभौः स्युक्षाकरः गो
पतिविद्रुचरः श्रीमान् ऊंश्वरोवदकोहलः उक्षा गोर्वृषभोनड्वान्

29

या ह्यस्कंदश्च होयशी। सोरभेयो वलीवर्दौ वा सवे पञ्चशंकरः षंडस्तु गो
पतिः श्रीमान् कलङ्क ह्वचर ईश्वरः ककुद्मि गोवृषोप्यण: ककुद्मा वृषदगो
ह्वलइति ॥ अत्र पंटड्ड ये तदपि तामात ननु पुंस्त्वारारि सार्थकं षंडइउ
रपंडपोरिति केशवश्च षंडस्य ह्वरस्य च विवरणमपि केशवेन स्वयमेव कृतं
षंडोश्चवरे नीलवृषोत्सर्गे चाकीर्तितइति नीलवृषोसमर्द इति नीलं
याचषमुत्सर्जेरिति चिघ्निनो हस्तेष्वपि वृषभइसर्थः । गोपतिस्तरवो षंड
गवे च परिकीर्तितः ईश्वरो नाम महादेवस्यात्तथा षंडमे। पतौ। त्रिस्तु खा
मिनित्तत्रापि पदस्य घर्षेस्तन्दश्वरी पार्वस्यां तु स्त्रियांचि स्याद्विरूपे ईश्वरो
श्वराइति के॰ श्रीमनाम संभतिः कंदं च नाम प्रस्तावे दर्शिता कुलंचा

चित्रकाष्ठारी ष्वागः स्यात्त्वं चकर्षकः मषीतु कुररी वेणीमषोद्वदिमिरु

रन्नकः प्रथमतृतीयपादौ वैजयंती पठितौ वेचा चुलुंपाष्वागयोषायां

चुलुंचोगमनेपुमान् पुष्पिंगः कथितः प्रज्ञैः कालिंगारव्यस्वंतौ तरे

त्रलाचित्रलक्ष्मिपत्रलानुली ष्वांग्यां चित्रचतित्रिषु —— वेणिस्त्वके

शानां वंधने देशलक्ष्म तौ कश्चित्तु मध्येन पार्दमेघां स्याच्चलतां स्तरे

। कुररस्तूद्भयोर त्कोशा रव्यपक्षिणि सा पुनः कुररी स्त्री भवेन्मेषामि

ति केशवनापितं । वस्तछागलस्थोगो लंस्थोगात्तं वकणिः पभुश्वसः

रुति वैऊर्णापुरण कैलकमे द्रोरम्त्राविरप्तिमेषाश्चेति शब्दाः अचिसो

टंपयोमेषा भ्वीति कीरवान् रासतः स्वरः दशेरकौ महाग्नावः क

रभः स्यादसोशिशुः अचिसोठमचेर्दुग्धेक्षीचिसोगयरेत्रिषुइतिक
स्वरएसमचक्षीववाद्ववलियगर्दभाः इतिमहावीचः क्रमेलकइति
करभः स्याददसोशिशुरितिचचैः व्यालः सर्पनाकुसद्मानागावहुफणस्क
सः गरलंस्याद्विषंक्ष्वेलोगरस्तत्कंचिवंसर्पोद्विरसनोव्यालोनाकुस
द्मानिनाभानः गरलंतुचिषंक्ष्वेलोगरातद्वचिमंचिषमितिनागाबहुफणाः
सर्पाइतिचैः स्फषिकः स्वनकश्चाखुर्गिरिकाचात्रमूषिका कुंश्चुंदरी
नुगंधाखुश्चिक्रोरः कालकोच्यतेकिंचिद्विरतौवलायंतोनकुलएवायं
नकुलः पिंगलः प्रोक्तोवृरासः वकलाशकः सकामरूपीचिंत्रश्चस्यात्तू
कचाहुः सदृश्यमः अप्पपिंगलशब्दस्यात्तू नपुल्लिंगः कमलासने अचि

30

मेदुरचेः पारिपंचकान्यत्र मेपिचारमसस्माहवेन्हो चचतुष्कुलौ हौद्वेरमिच
मार्जारे नकुले मर्कटे द्वयोः पुरासः क्लकलासे द्वे दुष्ट शिहलिध्ययवताविवोस्त्री
मंडलत्वमप्रतिमामुखलक्ष्मस्कनानावर्णसमापके ह्र कलासांतरे द्वयोः कृ
कवाकुः कुक्कुटे द्वे कलासे द्वे च पुष्प्रमे इति केशवः अथसांजनिकाप्रोक्ता
यम्बेदारका। पुंक्तिकादेवज्ञागरहेमालास्याकुचमहस्यानुसासिता हालाहल
स्त्वंजनिकाब्राह्मणीरक्तपुच्छिका। संजपाचाथ्येदेवज्ञालेष्वास्याकृहगोत्तिकेति।
कुचमहस्यानुसाश्चेतेति चै॰ अलंवृश्चिककपुच्छा अमर्ति ऊर्णाश्च वृश्चिकः
वृश्चिके हलस्पें हि लिंडूपणा चलंततपुच्छकंटकः काषिकाल्लूतिकालूतातंतु
वायस्कज्ञालकः ऊर्णनाभस्तंतुवापकृमिर्मर्कटकोपि च। ऊर्णवाहिश्चोणवाहि
एषाचंधोसङ्तालकमिति वैज०॥ उदेशोमक्कुणस्तल्पो भुणः कास्तनवः
क्रिमिः उपादिकानुवम्रीस्यात् शिप्पिली सैवलोहिता। किंचिद्विपकृतवेजयं

पादाविहाय पादोपि पीलिकातु स्थूला स्यात्र्भेदः पिंगलो महानुच्चीत्यणी
स्कच्यतेकस्पोमहानुरुउल्लंकलः चैजयंतीपादाएच किंचिद्विस्फताः स्थूलापि
पीलिकायां स्यात्सुतीनामापिताजगुः ब्राह्मणं चेद्भागे स्यात्नाथ यौनि ब्राह्मणी
स्त्रियां। हेरणास्य कथाऽप्यापि ब्रह्मरीता स्यलोहको पिपीलिकाजातिभेदपि
गेमहातिकिंचनाचिध्यादंजनिकाभेदपुच्छपतुरक्तिमतिकेंमीनामस्यः संयचा
रीपष्ठचक्षुकसूक्ककर्कटः। कच्छपः पंचगुप्तः स्यात् मंडूकामणुकप्लवः पृथु
रोमाझषोमत्स्योमीनोवैसारिणस्त्विमि। स्थिरजिह्वः संघचारी शकुलः शंबरोड
जः कुलीरः कर्कटः पृष्ठचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः कूर्मकच्छपउहारः। पंचगूढ
श्च दुर्मतिः भेकेशालूरचव्यंगशालुकादुकमंडुकाः। मंडुकश्चैषयग्रहज्ञोम्लावः को
णोपिशाचकइतिवैः म्लानः कोशापिशाचश्च मंडूकमंदिरो भवेत्कुपपिशाचः कू
पेजोवारिपिंडोश्च मध्यजः म्लानं म्लानचतिस्त्रीस्यात् क्लीतु म्लानोद्धयोः पु

मद्गुः कर्मे देयहद्र इति केखाभावितं पीतेस्मिन्नलमंडूको वारिपिंडोऽथ मध्य
न्तः चित्रे चित्राणकः कूपमंडूकः कूपपिशाचक इति। अजे चेचक्रस्तु कुंभीरोऽज
न्तकारकयाः समेमुक्तास्फोटस्तु शुक्तिः स्यात् शंबुकाजलशुक्तयः। अमर
कोशप्रसिद्धाएवा कंबुः शंखश्च सुग्रीवस्त्रिरेखो मधुरस्वरः रेवटदक्षिणा
वर्त्तः शंखः। शांखरखोल्पकः क्षुद्रस्तु कंबुः शंखो स्त्री सुग्रीवो मधुरः स्वरः
रेवटं दक्षिणावर्त्तः शंखवृद्धौ तु रेवटः इति। चित्रोटाः ख्याखु मे देढ्नातुमे
शंखत्रिरेखचानिति केअरुत्वं शालिलं नीरं। पद्मरूलं सलिलं संतं जलाश
यो जलाधारः स हमाधडजे ह्रदः अखातं देवखातं स्यात् चातं पुष्करिणी
समे आधारस्तु तटाकः स्यात् कासारः सरसी सरः सलिलं कमलं मथजं व
नमिति पद्मूट तु सिलं त्तायमिति चैवैतु परिवनः सार्द्धश्लोकोवेडापंक्तीच्छ्याचः
खातं स्त्री पुष्करिण्यां स्यात्तचनं नांत्रिषुसे आधारआलवालावेचुवंधपिक

णोपि च तिके स्याच्छीतः पल्वलः खातकः प्रहिः स्पोंधकरूप्यतेतास्तोनवोऊत्तां र
न्धासलिलं रज्जुशारदं चेत्यन्तः पल्वलो स्त्रियमिति पुंस्येवांधुप्रहिः कूपदू
रिच्चा सदकोशाः शारदनार्तवदु इति सलेस्यर विशेशाषविधायकेटतिकेता
रज्जुशारदमुदकमित्युदाहृतस्तस्यार्थकृतः शारदशब्दोयं प्रत्ययस्त्रवाधी
तस्यनिस्सारसोस्वपदेविग्रहदूष्यते॥ सप्योरज्जुरूपेनमुदकं प्रत्ययमनु
पहतोरज्जुशारदमुच्यत इति नदीचूलंकषासिंधुः कुटिलाहरशेखरा
गंगाविष्णुपदिपुण्याकावेरीलघ्र्जाऽऊचीकूलंकस्मास्त्रियांनद्यात्रितुकू
लस्यकर्षके वधिलापरवंह्निं गंगायां हरशेखरास्त्रियांहरस्यत्नुमवत
पुंशोषरेननपुंसकं पुण्यं वृदंति जलपुष्पयोः व्यात्रिहत्रितस्याचमेत
थैनम्रुमकमेणी गंगाख्यायोस्तपुण्यस्त्रीमनोज्ञेयाचनेत्रिषुइतिकेः
कावेरि लउद्भ्राहचीसवर्के कुटिलेनितुगंगायावामनपुराणेप्रसि

३२

द्धं नामतत्र हिरामायणसरण्यां गंगा च चरित्रवर्णनप्रस्तावे रामायणेयत्र
गंगापदं प्रयुक्तं तत्र सर्वत्र कुटिलापदप्रयोगो दृश्यते। तद्यथा रामा
यणे एतेचैव शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते गंगा च सरितां श्रेष्ठमादे
वीचराघवात्प्रथ ज्येष्ठा स्तुराः सर्वे देवतार्थे चिकीर्षया। शैलेंद्रं च
रयामासुः गंगां त्रिपथगां नदी ददौ धर्मेण हिमवान्तनयां लोकपा
विनीस्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाकाया प्रतिगृह्य ततो देवाः
त्रैलोहितकारिणः गंगामादाय चागच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना दृ स्कु
मां ध्यायस्यां हिमवत्सुतायां गंगापदं प्रयुक्तं वामनपुराणे अन्वेतां
गोपद्मपत्राक्षी नीलकुंचितमुर्द्धिजा श्यतमाल्यां वरधरा कुटिलानाम

चापरेतिदिवाकरैरश्वरुद्रैश्चवसुभिश्चतपस्विनां। कुटिलाब्रह्मलोकंसु
नीता। शशिकारप्रभाश्चयोचुर्देवताः सर्वाः किंचेयंजनयिष्यतिपुत्रंता
रकंहन्तारंब्रह्मव्याख्यातुमर्हसीतितस्यांकुटिलापदंयुक्तंएवंहिवन्हि
नपीतंशिववीर्यंतेनगंगायांविसृष्टमितिरामायणप्रसिद्धकथाप्रस्ता
वेपिवामनपुराणे तस्यांकुटिलापदंप्रयुक्तं पपीतंहुताशेनस्कन्दभु
क्तंपिनाकिनः नैनक्रान्तोभवद्दूस्तन्नसंदेहज्ञाकुनीशानः वैश्वानस्त
तत्सर्वंब्रह्मलोकंजगामासः सगच्छन्कुटिलांदेवींददर्शपथिपा
वकः तांदृष्ट्वाप्राहकुटिलेतेजएतत्सुदुर्धरंमहेश्वरेपासंपृक्तंनिद
ह्येहंचएनेनतस्मात्वमितिइमुक्तोयंभवक्षेपोनविष्यतिदुःसग्निनोक्ता

सासिसात्कृतास्यं वपुस्तमं। प्रक्षिप्यां मक्षिमे प्राज्ञेऽन्यच माह महापगे
ति एवं पौराणिक प्रसिद्धां गंगायाः कुटिलेपि नामानी त्तिनिश्चीयते। पुव
नाश्वस्य शोपेन गंगार्द्धेन विनिर्ममे कावेरिं सरितांश्रेष्ठां जन्हो भार्यामनि
दितां इति हरिवंशे गंगार्द्धं चितिर्मित लोके रूढा जान्हवी कावेरी। चग
वत्कृच्यते सह्यपादोद्भवरससरस्वती पयस्विनी पयोधाराजेवक्षीरतरंगि
णी च गंगवसुधि संसर्व्याप्रवहत्कृपकांचिसा कांचीस्तूपायाभिरव्याकांची
देशास्तुपह्नवाः वामनपुराणे सरस्वती पंचरूपा कालिंदी सहिरण्
तीस्कृपञ्चम्पसरयश्चसलोहितसाहिमवत्पादनिस्सृता इयतेनहिमव
त्पादप्रभवानांनदीनां कीर्तनानंतरं गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी स

रस्वतीसुप्रक्रमेण ताश्चापि महानद्यः स्वर्गलोकाद्विनिर्गता इति अंतस्सर्वो

न्द्यन्दीनां कीर्तने पि सरस्वती परिगणिता सैव वेगवती सैव क्षीरनद्येकीभू

तावती वामनपुराणे एवं प्रदर्शितेर स्फुटीकृतं सरस्वती ततः सर्वमा

न्याश्च महानदीः महाप्रलयसंकाशा प्रायाद्वेगेन भारतीनाम्ना वेगवती ख्याता

तस्माद्भूलोके विख्याता॥ प्रागुदक्प्रवाहा योगान्प्रययौ सागरं प्रति। तां तु

क्षीरनदीं प्राहुः प्रसन्नसलिलोद्वहामिति हरिवंशे च वराहप्रादुर्भावे श्रीवरा

हरूपेण भगवता पृथिव्याहरणानन्तरं तस्यां च तस्य सर्वा पि दिक्षु वहन्तः शै

लाः स्थापिताः केकस्यां दिशि केकशैलप्रभवाः वसुधारायां धारा घृतधार

तिपतिच तत्स्थानस्य अस्य सर्वाद्रुसकं तत्र दक्षिणस्यां दिशि च [illegible] ख्या सर

पयोधारो नाम महिन्यां कृतवान् देवप्रतिमेकमिवांचलां सहस्रशिरसं विंध्यं नानाद्रुमलताफलां नदीं च विपुलावर्तां पुलिनश्रोणि भूषितां क्षीरसंकाश सलिलां पयोधाः एमिति श्रुतिरिति:सैषा क्षीरनदी चेभवतु महीति तत्र पयःसंबंधिनो नद्यंतरस्य प्रसिद्धाभावात् न च विंध्याद्दक्षिणभाग एव क्षीरनदी न तु विंध्य इति शंकनीयं तस्य दक्षिणसमुद्रतीरपर्यंतपर्यंतव्याप्तेः श्रीरामायणकिष्किंधाकांडे दर्शितत्वात् प्रभुश्चास्ति चासिद्ध गोक्षीरधारा रुत्तमहापगा क्षीरा यगेति विख्याता नाम्ना भवन् जगत्त्रये तस्या दक्षिणतः कांच्या नाति दूरे जरागिणी स्कंदाभिषेकसंभृता स्कंदादीनिषेविता द्वयोः अंतरालं तयोर्मध्ये अंतर्वेदी निविष्टा कांचीस्थानमिदं विधि

35

ख्यातं द्वादशनामभिः इतिब्रह्माण्डपुराणवचनं तस्यापिनविरोधः क

दाचिद्विसिद्धेनुशीरेण प्रवर्त्तितायाअपिनद्याः प्राचीनपापर्य्याएकी

भावोपपत्तेः काच्यातयोमयनामनिर्वचनंच शिवपुराणं संग्रहेदक्षप्रतो

कांचीपुरं जगत्सारं कामपीठं पयोमयं त्रिमूर्त्तिवासस्तकं हरिपुरं प्रलयका

लवर्जितं तथाब्रह्मपुरं विष्णुपुरं श्रीवमहापुरं सर्वसिद्धिकरं कन्या

रक्षेसेनान्यहनिशि मिथानुस्तपोमयं जातं यतस्ततत्क्षेत्रमिदं । ना

म्नातयोमयंजह्नेनयूनानंदकारणं तत्क्षेत्रं परमं पुण्यं पंचयोजनवि

स्तृतं द्विजेन्द्रोदिवसेकेश्चिद्दासीद्भूत्तपोमयमितिनिरस्तापद्धचेपु

कांचीनामनदीसर्वंतीसुंदरीयेदंडि प्रयोगात्तपध्याद्वाइति कांचीदेशेना

मावगतं पल्लवेनाचिटेदन्त्राप्य स्त्रीकिसलयेंच लदुतिशब्दरमाकरेपल्लव
शब्दस्यदेशोनुशासनमपि कांचीरूपदेशविशेषविषयंदंडीप्रयोगाद
वसीयतेचिद्वम्भ्रपिद्धमकरोत्ततुपमंडलंनपः तुंडीरसव्यस्तस्यनाम्ना
ख्यातंतुंडीरमंडलंशिवपुराणेसंग्रहेकांचीरमहाक्षेत्रेपुण्यशीलतनु
यात्मजः यदर्शनस्थितिंकुर्वन्नूर्ध्वंश्रद्धधर्मतः क्षितिंगणनाथोगिरी
शाज्ञामधिगम्यात्मयोगतः श्रीकांच्यांपुण्यशीलस्यात्मजत्वंनुस्तनयो
भवेत् सत्रिकालविवेकर्णादिवज्ञानंगीरान्नपः चकारनाम्नातुंडी
रंकुमारंकुलभूषणांऋषीणांधर्मविदाप्तादर्शनानांदृढव्रतः अ
भुक्तसकलान्भोगानअव्याहतपराक्रमइतिअभिजातोमिरूप

श्चैवेदुष्येणरविभूषिते सफरद्वदाक्षरमुखघोभासुतोमतः अभिज्ञा
तः कुलीनेचसभ्यापंडितपातिअभिरूपोबुधेचाराचितिमुखघोभ्रा
वेल्लुक्तेमुखकांतामुखस्यचेतिकेः मेधावीतुविधातास्यात् वेधाः

36

सर्वज्ञउच्यते।सुमुख।स्यस्यत्तुप्राक्तोयोवक्तिप्रतिभाचितः विधा
नास्यद्विरंचौनाकर्तमेधाविनोस्त्रिपुलिंगानांत्रितयेःपिस्यात्द्विधा
चिदुषितंपुनः कश्चित्सर्वविदित्याहनात्तुविभुविरिंचयोरिति केः उ
तरार्द्धहलापकर्षीयं।सर्चवेदिकशास्त्रज्ञःसुरतःप्रतिभावितः।वा
ग्मीचयःसांतर्वाणिःपिंगलःसवहुश्रुतःअंतर्वाणिशास्त्रविदि
पुरोधसिबहुश्रुतइतिशब्दरत्नाकरःपिंगलःसंमतिःनकुलपर्या

योक्तिप्रस्तावदर्शिता बहुश्रुतलक्षणं गौतमस्मृतावुक्तं। स एव बहु
श्रुतो भवति लोकवेदवेदांगवित्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्त
दपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत इति। व्रतानुष्ठानसम
येकीदृशया कामिनोपि सन् नाचरसानुकूल्यपोषिविसंवादीस उच्यते व्र
तानुष्ठानसमये कीदृशया शयंनस्थायाः सकामयाभिलषितः नाच
रसानुकूल्यं यः संभोगकरणादिना स विसंवाद्यतोन्यायः सोविस
वादसंज्ञित इति असिधाराव्रतादिभिरूपेण स्मृतीभिर्दर्शितं ना
मतथाचरूर्वचरितेप्रयोगः प्रतिपत्त्रासिधाराधारणमसंवादिनमि
सत्राविसंवादिनमिसस्यप्रतिश्रुतार्थानुष्ठानारमितिविरोधसमानार्थ

स्वाभाविकोर्थ्यः प्रतिकृतानामर्थानामनुष्ठानं तथैव यत्नतः संवादेन ननुष्ठानं विसंवाददूतिर रिनामितिवचनात् एकैकोरूपहन्तस्यापि मानसमुखिनोयथा॥ स्वकार्येषु स्थिरं यस्य मनस्वी स पुमान्मनः १ देवीवायोर्दुषेवींवाथापदं यस्कृतुस्तरं॥ स्वबुध्येवतरु स्वाभुमनस्वीसोपि कीर्तितः २ एतौ मंत्र पशास्त्रोग्रं थकृतोदिवीकरस्य श्लोके सेपद्दूरस्यादभयप्रदाता पुरुषर्षभः ३ महाल्लक्षणसपन्नः पुमान्भा ल्लोकउच्यते अथस्याद्दृथिवीपाले पुनः संयद्दूर पुमान् ४ नपुंसकं तु संग्रामे त्रिनुस्यादभयप्रदे भाल्लोकस्तु शिवेशाकनेदपि करपत्रके ५ महाल्लक्षणसपन्ने पुरुषेल्लोहितेवनादुत्तिके व

रीगरूपोपेतोयः सिंहः सिंहननो हिंसः । सर्वैर्गुणैरविकलस्यार्थ
स्यसस्यकउच्यते इदं पूर्वार्द्धपमरकोशस्थमेवसस्येनपरिज्ञातइति
स्तेसस्यशब्दाउणाचाचिनः परिज्ञातः परिनः सर्वतोगुणैः संबं
धोनास्तइयस्मिन्नर्थेकेन प्रसचिव्यते नसस्यकशब्दोनिष्पादितः
तस्यचवृत्तिकारेणार्थोचार्णितः । यस्यकिंचिदपिवैगुण्यंनास्तित
स्यैदमभिधानमितिएवंचसर्वगुणसंपन्नेषुपुरुषेष्वेवचनव्यवर्त्ति
घतेसस्यकशब्दः किंतु गजतुरगरत्नादिसाधारणः अतएवसस्य
कोमणिरितिवृत्तावुदाहृतं केशकोनावकोनखकोदन्तोष्ठकेदू
स्पादिनामभिः उच्यतेतत्तदंगानांरचनायाः प्रसक्तिमान् स्यांगे

न्यः। असितद्रुसादिसूत्रेण केशादिशब्देन्यस्तद्रुच्चमायां प्रसक्तेकन्यस
योविहितः। कुशाग्नीपद्रुति प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शीति यो नरः पूरार्थानर्थ
संदर्शी दर्व्वीदर्विः प्रकीर्तितः। प्रक्रमनत्रमति ज्ञेयस्तु कालो सनूधीनं
रः यम्रूचिव्यादेचपरः पौरुषे चिमुच्चस्तूपः। नीलारागः सविद्यु
पः स्थिरश्रमानुपुः पुमानूक्षणमात्रानुरञ्जाउहरिद्राराग उच्यते
ए तेरुलाफघम्लोकाः सघ्यः कार्यं तदाकुर्चं गुल्मकः कथ्य बुधैः वि
लं चेननुत्ताकारीशीतकः परिकीर्त्ततेतदा रुनाख्यकारः शीतोष्णाभ्यां
कारिणी तिकन्यस्य यचिधायकसूत्रे य आशुकर्त्तव्यानर्थाभ्विरेण
करोति स उच्यते शीतक इति सः पुनराशुकर्त्तव्यां नाश्व च करोति स

उच्यतउत्सकउति अभ्यागारिकमित्यंतिकटुंबंव्यावृतिजनं आध्र
नोविजिगीषुः स्यात्। वचनेस्थित आश्रवः। अमरप्रसिद्धान्येतानिनामा
नि अविजिगीषुः सदैवहोमनप्रसक्तत्वेनपुन्साहः अथदाक्षिणः द
क्षः स्यात्परच्छंदानुवर्तिनिः सरलः स्यात्प्रियचदेसकलोदात्रभो
क्तिवाचिदग्धेचपरच्छंदानुवर्तिन्यपिदक्षिणः। कुशलेचत्रिलिं
गः स्यात्तथापमकुकुलेव सरलः पुंसिविज्ञेयः कृतिकाष्टाकृय
दुमेविदग्धेतुत्रिलिंगः स्यात्तथाजोप्रियवादिनिइतिके अमरपठित
एचचतुर्थः पादः। क्रमाद्धिमकवालत्वशीतात्कृष्माल्तुनामभिः हि
मवातालघसोटारः कष्वंतेशब्दाचितमैः हिमघ्रादुदिल्लुयातशाब्दा

दूलः शीतोष्णाभ्यामालुच्चवातिककारैरूपसंख्यातः लोक्षोण्पा
येनयेपिचिच्छ्रस आयश्शूलिकोमतः दंभेन दंडाजिनिकोच कोपाय
न पार्श्वकः। वक्रेनीत्याद्दंतापायेरर्थानिच्छिन्नस्तकन्प्रत्ययादिवि
39 धानेन पार्श्विकायः शूलिकादाडाजिनिकशब्दः पार्श्वनाच्छिन्नति॥
अयःशूलदंडाजिनाभ्यांठकूठञाति सूत्राभ्यांनिष्पादिताःलोचको
दुष्टबुद्धिःस्यादनुमुखरोमृतः। चपलःस्पर्शसंकुसुकोयः पुमानव्यव
स्थितः रक्तांशुकेमांसपिंडेनीलिन्यांचर्मणिकोऽपि पुल्लिंगलोचकंस्या
दुनीलरक्तांशुकोपरे दुष्टबुद्धौच निर्बुद्धौत्रिलोचापित्पिपृदुमुख
स्त्रपुमानागराज भेदद्वयोःपुनः चानरभेदलिंगनुमुखरेकायभः स्म

तं च पललस्त्वक्प्रियंगुसेज्ञेयश्च्यं चलेपिनवस्थितेदुष्टबुद्धौवशीप्रचपारदे
तु पुमान पंस्तु रुद्राक्षे च निर्यासे मर्कठे तु ऊर्ध्वयोरथ पिप्पली चिक्कत्ता
स्त्कस्त्री लक्ष्मां तु रमसे रितेति केपस्य दोषेष्व वइति दृष्टिपुरोभार्गिसत
च्यते गुणेषु पक्षपतीन् तु गुणाग्रस्त इत्तीष्यते दोषेक दृक्पुरोभागिसम
रः पक्षायेरियास्यापक्षेषु चेति सूत्रेणातत् पाक्षपातीनं आहि
धातोः क्तप्रत्ययो विहितः स्थानस्थापः परं द्विष्ठि गोभ्यश्च्यंतं चिद्दुर्धाः ग
हे नदीगृहे धीरः शालीनः शारदः समो याद्दत्र यं हल्लाशु धीपंशीली
श्रयान धृष्टे तु प्रोक्तौ शालीन शारदाविति शार्ध्वरत्नाः शारदस्तु पुमा
न्यांत मुंडेसं च सरे पिचानि कृष्टधृष्टे च श्मश्रुद्धवर्षा स्फाकाकादिकेषु वः शा

रस्यदात्तपपिचरमसोप्रतिमे पिच प्रसग्ने च स्त्रियांतु स्यात्सप्तपर्णी
रव्यपादपइति के॰ अनामधेयो देवानांप्रियास्याद्वरू पठः। नीचोपस
दइस्कृतः क्षेत्रियः पारदारिकः कुंडो मंदक्रिये देवानांयो नामवर्ज्जित
इति शब्द पठ रेस्तकशठे स्थूले त्रिषु चयेतु पुंस्ययं त्रिषु लपसदे नीचे द्वितु
षदास्य सज्जातिषु चवर्णानामानुलोम्येन जाता स्त्रियमाह केशवः। क्षेत्रि
यत्र यरक्षेत्रे चिकित्स्यइति सूत्रेण परक्षेत्र परदारेषु चिकीर्ष्या नियो
ज्यइयस्मिन्नर्थे क्षेत्रपशब्दो निपातितः सूत्रस्यार्थंतराण्यपि च नोद
र्शितानि परक्षेत्रे जन्मांतरशरीरे चिकित्स्यः तस्मिन्शरीरे चिकित्स्य
असाध्यो व्याधिः क्षेत्रियः अथवा परक्षेत्रे परस्य शरीरे संक्रमस्याम्य

40

चिकित्स्यो व्याधिः क्षेत्रिः सक्षेत्रियः य द्वापरक्षेत्रे स्वस्य क्षेत्रज्ञातं त्व
णादि सस्य चिरोधिता त्रिकित्स्यं चिनाशयितव्यं इति सूर्वे पर्यायाः स्व
कारेण विवक्षिताः। क्षेत्रियादुष्प्रतिकारव्याध्यान्य पस्रजे निंदाकार्य
त्वणो पादारिके च त्रिलिंगक इति। वलः कास्त्यां ग्विकले वधिरे क एव
डुरितः। अनेडमूकस्त्वं धे स्यान्द्र्पाद्वाहू विकले कुणिः। अव्यक्त मधुर
शब्द मूकोपि स्यात्कल्लस्त्रिषु। कामुको व्याधिवृध्योस्यात्कूकि संज्ञा
युधांत रोत्रि तु याग्वि केले दृ तु का मि सारसपक्षिणोः अनेडमूकः स्या
दंधो वत्तु श्रोतु मा शिक्षिते। अतिवर्जित इत्येके शठे प्यन्यप्रचक्षते क
णो शव्दस्तु पुंसि स्यात्स्यात्रां दीवक्षारव्यपाद पेहस्ते चैंकले तद्रूप षले वि

।स्त्रिलिंगकटूतिके॰ कामताकमठःस्यवोंनोहलोस्फुटनाषणःसमस्तु
मंदविसर्पीस्याच्चःशनैःसर्पितशीलकःकमठःकच्छपेद्विःस्याद्धाम
नेमेचात्रिलिंगकः कूमस्थतितुनाकोतुभिक्षापात्रेप्रयुज्यते।लोहल
स्तुत्रिरव्यक्तभाषिणिस्यान्ग्रुमान्युनः।अंरवलोवीर्यहुस्याहरमसः।शा
श्वचित्तमः त्रिषुमंदविसर्पस्याच्चःशनैःसर्पितशीलकः।कमोतुष
स्यप्रकारव्यास्त्रियांमदुविसर्पिणीत्रिकः।पीगंडोविकलांगःस्यात्तुश्म
श्रुहीनस्तुमाकुणःचंठोमत्तकलत्रःस्याद्दुर्गतोदुर्विधोमतःपोगंड
स्तुद्वयोर्विकलांगेनिविकलांगतुमेचचोत्ता। मकुणस्तुपुमान्कालेप्यजात
रदहस्तितिनिःश्मश्रुपुरुषेप्याहरमसः।शाश्वचित्तमः।हूस्वांगेसांडे

धेनुशाख्याकीटेपि कीर्तितः॥ पत्रपुष्पपशौ च ८॥ पुरुषे मृतभार्यको ऽद्वितीके:
मृतभार्यः पुरुषे दाहरहितो व ८॥ इयमेव मृतभार्यस्य केणावेन विशेषित
त्वात् निःस्वस्तु दुर्गतो दीनो दरिद्रो दुर्गतश्च स इत्यमरः॥ हिरण्यावा
हिरण्याप्यः पुत्रीपुत्रावलोमतः॥ स्याहात्तमानभ्रातृव यो मातुरेकस्त
तोऽर्जुनः मणिहिरण्यशब्दाभ्यां मत्वर्थीयवप्रत्ययो च संख्यानाद्धिरण्यः व
शब्दे हिरण्यापास्यवाच्चकोवल्लप्रकरणे श्रंसेभ्योपि दृश्यत इति वृत्ति
कारवचनात् भ्रातृपुत्रशब्दाभ्यां मत्वर्थीयो वलं व प्रत्ययः भ्रातृवलः
पुत्रावल इति भाष्यकारीयमेवोदाहरणं अर्जुनस्तु पुमान्कार्तवी
र्ये मध्यमपांडवे मातुरेव सुतश्चैत्यमयमेव दृष्टिरुज्जांतर इति केशवः॥ मा

मातुरेकसुतोऽर्जुन इति शब्दे आत्मनि तिः सुतः पुत्रस्ततः पौत्रप्रपौत्र
कः। परंपरः पल्पयः। नस्तस्य सप्तमः पौत्रदौहित्रियोर्न आप्रपौत्रे नु
प्रकीर्तितः नप्ता प्रतिनप्ता च षष्ठेपि स्यात् परंपरः सन्तानः आत्मनीनः सन्
ते श पालेद्र्यो स्त्रि यान्मने हिते। परंपरा तु वस्तूनां संताने स्त्री द्वयोः पुनः
पुत्रपौत्रादि मालायां स्यात् तस्य स्य पंचमे षष्ठे च मरग मेदश्च गोकणादु
विष्कृते पर्याप्तस्या सन्त्यपन द्वितु पुत्रस्य पंचमे। परंपरा स्वयं सनाते तु
तिकृतेस्म कथ्याचः नप्ता पौत्रदौहित्रौ प्रतिनप्ता प्तपौत्रकः। परंपर
स्कत सुत्रः त सुत्रो पि परंपरः। अयं पल्पपनो पि स्यात् कल्पनस्कृत
दात्मज इति वै पुत्रपौत्राननु भवत् पुत्रपौत्रीण उच्यते परंपरि

णोनुभवनूपश्चास्परतरानपि। परोचरिणोनुभवन्त्परान्प्ववरानपि
परंपरीयः णस्सोपिस्यात्तः पश्यतिपरंपरं। परोवूरपरंपरपुत्रपौत्रम
नुभवतीतिस्त्रेपरपरश्चाब्दस्यप्रत्ययसंत्रियोगेनपरंपरभावः प
रापरशाब्दस्यपरोवरभावश्चनिपातितः। भाष्यवार्त्तिकेपाकलं
यदिप्रत्ययसंत्रियोगेननिपातितस्यपरंपरतरयाचिनइवप्रातिप
दिकोत्तरस्त्रूपस्यपंचषष्ठसंतानवाचिनोपिपरंपरशाब्दस्यस्त्रे
ग्रहणमिष्यतेतदापंचमंषष्ठंवासंतानमनुभवन्नपिपरंपरीण
नामास्यात्तः। बालःकुमारकःक्रीडाशीलःकेलिकिमस्तुसः। फवावयो
धास्त्तरूशोवयस्तश्चेतिकीर्तितः। पात्रयामः शतानोकोजर्जरोकास

रतरः अतिवऊस्तदशामीदशापत्रश्च संस्मृतः। कुमाराशावद्संमांतिर्जं
बुद्धीपनामोत्तिप्रस्तावे दर्शितापुमान्केलिकिकोचिघ्नगणे कुष्मांडसंज्ञि
के। सस्याकेलिसहापचक्रीडाशीलेपिचत्रिषुचयोधास्तद्वयोर्फेनिचपसा
प्ततत्रिषुयातयामंतुजीर्णस्यात परभक्तोच्छितपिच्चः चरमायामवंस्याया
मवस्यामात्रकेदशा। अपुषादशामंशोन्यचियोकेकमंणोपर सूतिकेशतानी
कोमुनेर्नेदिवऊचपरिपप्यते। जर्जरीकंबहुच्छिद्रं जर्जरीकोजरत्तरे . इति
विघः। वर्षीयान्ऊसंभार॥ पित्रादयोयप्राचीनाः पूर्वेचपितरश्चतास्त्री
वाधवीस्तथ्याल्लोधाः संयुक्ताइतिकीर्तिताः पूर्वास्त्रियामिंदुदिशिन्न्प्र
पदप्रतियोगिपुदीदेशकालविषयेघ्नग्रप्रथमयोरपि पुरायुंर

ॐ येतु पूर्वजेष्वेव वर्त्तते। पितामहादिष्वियेव केशवेन समीरितपितरः स्फः पितुर्य्येष्ठ्याः मातुर्मातामहाः कुल इति वैनाचार्य राजाल्वि कुसंमुतह्लास्याख्येभ्य इति स्वरविशेषनिषेधस्मृत्ररतिकृता संयुक्ताः स्त्री संबंधिनः इति व्याख्यातं ज्येष्ठतातः पितुर्ज्येष्ठः क्षुल्लतातो नुजः अपितुर्भ्याला स्यादनुजः पत्न्यास्तस्याः स्यादवलोग्रजः इति वै देवपस्तुर्ज्येष्ठोभ्रातुकाः॥ नयमोदेवरस्तत्रस्तत्रस इदेवोनभावुक इति प्राचीनप्रयोगानुसरणे भावुके देवरशब्दे पतिज्येष्ठकनिष्ठयोः व्यवस्थितो केचित्तु देवरदेवरशब्दे पतिज्येष्ठकनिष्ठयोः साधारणैयालशब्दं पत्नीज्येष्ठकनिष्ठयोः एवं स्त्रिं साधारिणं व्यवहरंति तथा शब्दरत्नाकरे· पत्न्यास्तुभ्रातरः स्यालाः स्यु

:पसुदेच्चदेन्वरीद्रुति केशवकोशे। नापन्नी भ्रातरिश्यालः श्यालीपत्न्याः स्व

सर्पसाचितिस्यालराबं समान्यनानुशासनविशेषयारिहेवदूषितं वैजयं

त्यांतु निर्मूलं पत्न्याम्ननुजयोरिति। उत्तमांशलम्भे स्त्रीस्वेरं स्त्रीचसरस्व

तीचत्वजारोचनारिपिहणीच धनुर्भ्यसा। परंचशमरा— तापास्त्रीस्व

यशाशिल्पकारिका तस्यांचदतिसेरं स्त्रीर मत्स्यस्कनिंवं दुकूल ती

स्त्रीमत्तल्लिकायांचरुतेनामार्घ कोविदः सरस्वतीनदीभेदेनदीमात्रे

—चवाचिच गंगायांगविमेदिन्याः स्त्रीरत्नेचवस्त्रपि। चत्वजातु स्त्रियां

प्रोक्तासूपचन्यांवयोषिति अप्रतधान्यराशौवपुरादिद्वारके सुना

रोचनातुस्त्रियांरत्तकहारेध्वचस्त्रियां प्रतिमायांहिरण्मय्यांहरिणी

स्त्रीतथैवसाचारुस्त्रियांचकथिता ८ सेनविपक्षिना १ धन्तुरुत्तम
पोष्वायांमौर्व्यांधनुषिचापरे इतिकेशवः अश्लीलदृढरूपाल्पावस्व
चिवर्जिता।श्लाघ्यावयवमंस्थानरूपस्तेदयवियपि कुलगार्हपतरिक्त
गुर्वस्तुतज्जर अश्लीलदृढरूपापाखेडनातैलकदूपएपकंचालोदासी
भरदीनांचेतिस्वरसूत्रेचतिकारेणाश्लीलदृढरूपाशब्दः प्रख्यातःअ
श्लीलादृढरूपाअश्लीलदृढरूपाश्रीर्यस्यास्तितत्श्लीलं मादेरा
कृतिगणत्वात्लचूकंपिद्धकादित्वात्लत्वे अश्लीलदृढरूपेतिहि
संस्थानमात्रेणशोभनानिश्रीकालाचएपरहितोव्यतइति कन्याकुमा
रिकान्नयाकिंचिज्ज्येष्ठामहोदया।स्त्रीव्यंजनेवतीश्यामागौर्यदृष्टा

र्भवास्कृता कन्याकुब्जाख्यनगरे स्त्रियां क्लीबे महोदया कन्यायां तु स्त्रि
यामेव श्रेष्ठायां किंचिद्दिष्यते श्यामो ना हरितेवर्णे च वर्णे रूसेतथ्यां वरे पी
तु ढुमेव श्यामानु निशौषिव्यां स्त्रियामियं स्त्रीव्यंजनसृताभ्यां दक
न्यायां दिगांतरे दूतिः का कुमारी कन्यका कन्या किंचिहेठा महोदया स्त्री
प्यंजनवत्ता श्यामा चिसंटोलुखवासिनीति वैः कन्याकुमारी गौरी तु न
ग्निका नागतार्त्तवे समरः दृष्टार्त्तवानु हाका स्यान्मध्यमेयपि सोध्य
तो तद्योपनिषदि स्कृत्कं स्त्रीणां प्रथमभार्स्यवां एका पुनः स्त्रियां पूर्णे चं
द्रे स्यात्तर्णिमांतरे जातार्त्तवायां कन्यायामिति केशवभाषितं ॥ स्यान्म
ध्यमा दृष्टरता दू समरः एका ज्ञातरजाः कन्ये समरशेषः ॥ त्रि तु मध्य

भवे स्त्रीतु मध्यमा मध्यमांगुल्यौ स्त्रियां च द्वयं रजसि रजस्वला हश्चाद्भवि
तु रहस्याधे स्त्रीरूपनिषधर्मे च दांतयोरपि हसी सपरे प्राहुः प्रथमशौं च योषि
तामिति केशवः युवतिः स्याच्चरी सा तु श्यामा कोशात्क प्रसूतिरतः । चर्क
टीति समाख्याता द्वितीयवयसि स्थिता युवतिस्तरुणी चरीति च धूर्ठीवचि
रंटी च द्वितीयवयसि स्त्रियामिति च चरं चरा चरे स्त्री पुंवरीति के श्यामा
स्याच्छादि चांगुं द्दीनिशा कृष्णप्रियंगुषु अप्रसूतांगनायां च तथा सोमल
तापि चेति विश्वः श्यामा युवति कन्ययोरिति शब्दाः सा तु काषायवसना
कान्यायन्यभिधीयते कसायन्यर्धवृद्धा च निष्कालाचिगतार्त्तवाकासा
यनी द्वितीयं चेद्वयः कषायमंवरमिति कासायन्यर्द्धवृद्धा या काषाय

यवसनाथवेतिनिष्कलाचिगतान्तचेति-चामरः। अजयस्तकासायनीभवे
ऽौ यां भिक्षुकायांवयोषितिभिक्षुकयांविधवायां। कासायनीशब्दमास्त
पुलिंगात्तु च यस्यात्र अविरोधवध्वर्मता। पूर्वोढालधिचित्रास्यात् प
श्चात्तु ढाधिवेदिका अविरव्यूढातुवधूः पतिंचूपस्वयंवरावयोति अ
धूढायाधिचितावधूतायस्याः सपत्निकेतिच वै अधिपूर्वाचिंदतिधा
तुः पाठात्स्त्रापनक्रियायांवर्त्ततेतस्याः क्रियायाः कर्मन्नेतापूर्वोढा
धिवित्रात्तक्तात्तीधि पश्चात्पूढाधिवेदिका। यथात्पूढायाअधिवेदनक्रि
याकर्त्तलंच। अधिवि विदुरमात्येराह्‌नास्त्यवाञ्जः प्रथमपरिगहीत
श्रीमुबोराज्ञचानपाउतिकात्तिदास प्रयोगाद्‌वसीयते॥स्वकसिनीभ

46

त्तमतीयापितुर्गृहमागता। सुतास्तु युदितेप्राज्ञैः स्वपाधीतेतिनाम
नी स्वेषु पित्रादिषु वसितुं शीलमस्याः इति व्युत्पत्त्या स्ववासिनीशब्दः
स्वशब्दयुक्तः वस्त्रस्ववासिवानीभगर्भिण्यपातुदकेन्यकाः संभोज्या
तिथिवृद्धाञ्च दंपत्योः शेषभोजनामिति। याज्ञवल्क्यस्मृतौ तथैव प्रयु
क्तः भोजयेत्सुवमतिथीकुमारव्याधीतगर्भिणीस्ववासिनीस्थविरा
निति गौतमस्मृतावपि स्वशब्दयुक्त एव पाठः तथैव मिताक्षरयां व्या
ख्यातञ्च परिणीतापितुर्गेहे स्थिता या स्ववासिनीति केशवदेशापि स्ववा
सिनी चिरंण्टयां स्यात्रचवयांच सक्तत्तदुक्तिः सकारायाकारान्ताथधक्षरपंर्या
ये वा स्ववासिनिरावद्धस्यार्थद्वयमनुशिष्टं। तत्र चिरंटीति मर्त्यगृहास्थि

त गृह मागते वोच्यते चिरंटी हृगगंतस्या द्वितीयवायसि स्त्रियां स्ववासिनीति प्र
थिते स्त्रीविशेषवक्ताचिंदेदिति॰ केशवेन चिरंटीशब्दस्य द्वितीयवपति स्त्रिया
मिव स्ववासिन्यामप्यनुशासनात्तानववध्वां स्ववासिनीशब्दोपक्तत्कथ्यस्यै
वन चोटापितृगृहावस्तू नर्त्त गृहगमने स्वपुपितादि पुवसतिमुद्रादि किस्त
सुरुत्तैव्यंजनेस्तथ मस्त्रियां इत्प्रकारे पुमान्स्तूयः स्तूपः स्तूपः स्तुपा दु
हितापि स्त्रियां धीताबुद्धैःसुतायां च कन्यायामिति केचनेति के आमि
स्यासासान्ये स्त्रीवाक निष्ठाहं विकामता अवंतीकन्यकाचेति कमात्रा
मांतरं तयोः तणं गुल्मोवस्यचसरिजामिस्तु स्त्रीकुलस्त्रियां । जामित्वक्री
डानुसास्यासमानगुणं वस्तु ॥ श्रभस्य चेतसश्चेति केशवेन प्रकीर्त्तितां

शाबरस्वामिनातु मीमांसाभाष्ये नपुंसकस्यजामिशब्दस्यशाद्वयमेवार्थःस
मानचस्त्वसासप्रयुक्तवेतोजायेतुलक्षणेऽर्थेगीकृतंजानपित्रीजननन्यंवा
मातायभगिनीसुमाज्र्येसोस्तांचाप्यचंतोचकानिष्टाकन्यचिकांविकांचिकेति
चेअंबाराश्वंबुधाः प्राकुर्ज्येष्ठस्वसरिमातरीतिकेकुलीज्येष्ठास्वस्तापत्न्या
कनिष्ठाकेलिज्वचिका।देवनानापितृस्त्रीमातुलान्यंचिकामिधापत्न्या
स्तुभगिनीज्येष्ठाज्येष्ठस्यश्वश्रूः कुलीतिचकलिष्ठाश्यालिकाहालिपत्रिणी
केलिकुंचिकेतिचेकुलीतुचदरीकंठकार्यज्येष्ठस्वसपपि। भार्यायाःस्त्रीन
पितृतदर्षीणीजलतर्पणेकुलंवंश्यासजातीयगणाचस्यात्त्रिकेतनेदिपश
ब्दस्तुपुल्लिंगोदेवरेपरिकीर्तितः। अग्रोचकेनप्राहुःस्त्रीपितृव्यस्त्रिया

मपिड्वति केशवः अंबिका मातुलानी पुंसि जैवेजायाप्रजावती भ्रातुर्ज्येष्ठभ्रा
तृप्रियावधूः मातृवर्गस्य पाजाया पात्तरस्ताः परस्परं चैव जयंतीश्लोकख्या
यं। स्त्रीमात्रे च वधूः शब्दो भार्यायां च सद्भूयते। नुचोटयोषा स्त्रुषयो भा
र्यायां पूर्व अस्य वेति केशवः लिंगुर्नश्यस्त्रस्त्रलिः स्याजीवतोकावानुकीव
सुः। अचीणेति ब्यतिसुता विश्वस्तापतिवर्जिता नश्यस्त्रस्त्रतिः कथि
तानुलिंदुरियमिधानरत्नमाले। अन्येशब्दाः प्रसिद्धाः केचित्तुलिं॥
दुशब्दं विंदुरिति चकारादिपंठति तथा च केशवः विंदुर्नाविपुंसिपशु
शरीरांस्यष्टषस्त्रुचेनश्यस्त्रस्त्रतियोषायां स्त्रीलिंगो दृश्यते पुनः पुंल्लिं
गोपरकोश्यस्यशोभेसारस्य नोदितद्रुतिविश्यानुकिंचिद्विषीवमुखासा

सहृतान्नपे: विलेपनीयाचेष्याचयावेषेणातिशोभते किल्विषं क्लीपा
पकृज्जो वैश्यायां किल्विषी स्त्रिलिंगाच भूभूषणायोषितीति केकर्मभेषा
य्यादितिसूत्रं कर्मावेषाभ्यांतनसंपादीयेतस्मिन्नर्थेयनप्रत्ययविधाय
कं तत्रसंपादिशब्दस्यसंपादिनीतिसूत्रेक्रमितेचमर्थ्यठक: गुणोत्कर्ष:
सपत्ति: आवश्यकेणातिरितितथाचेवेषेवप्रागुणोत्कर्षमवश्यंलभते
विशेषत: शोभतइतिचेष्यशब्दार्थोनिष्पद्यते विलेपनीयाशब्दश्चेष्याशब्दो
त्र स्त्रीणामसाधारण: किंतुवेषेणाशोभमानस्यपुरुषस्यापिसाधारण:
। अतएवचवतोचेष्यानठाइतिउदाहृतं अथवेषप्रसंगात्स्त्रीपुरुषसाधा
रणोद्वर्त्तनाभ्यांगस्नानांतद्विशेषतदनंतरधार्यवस्त्रसुगंधद्रव्यभूष

45

णनामानि कथ्यंते उद्वर्तनोत्सादनास्याद्संगस्य प्रसादनात्तिलाद्यपनया
र्थंतु स्त्रीननी स्यात्समप्यदः उद्वर्त्तेनानीगस्य मलोन्मर्दनकर्मणि। उद्वर्त्तेरा
ननीगस्य मलोन्महेतु व्यापारेपथ्योत्सादनाननना उद्वर्त्तनं मलस्पस्या
दुर्दमत्वेद्वयोरपि प्रसाधनानुनपुमानभ्यंगप्रतिकर्मणोः शुश्रूषायांतु
त्रस्त्रीतु कंकेतस्यात्प्रसाधद्वनीतियाप्लवयोः स्नानमित्तिचकेस्नानंतुस्या
दुपस्यणेगोसव्यंगोमपेनतत्पन्मृत्तिकांभस्मानंदिग्धंद्वेशात्तिकिंचनम् म
तुसर्वौषधिस्नानंतन्मंगल्यमलोचकं सुगंधामलकस्नानंपद्मस्त्रक्ष्मीनि
केतनंकिंचिद्विकृताचैजयतीभ्क्तोकाष्ठचैते॥ उपस्पर्शस्त्विसंस्पर्शे स्ना
नाचमनयोरपि। दिग्धस्त्वहस्तिपुमान्स्त्रीसंवादनदेवयोः पन्मृत्तिकांप्र

सास्नानंतत्रापिक्षीचमिष्यतेपञ्चसर्वौषधिस्नानंतत्रस्कीयमलोचकं अलो
चित्तरितुत्रिस्यात्तथालोचयितर्यपिासुगंधामलकस्नानेभवेद्वक्ष्मीनि
केतन मितिकेशवः मंगल्यशब्दस्यसर्वौषधिस्नाननामलेपंमति दीधि
पर्यायोक्तिप्रस्तावेदर्शिताअथसर्वौषधिसुगंधामलकयोः पारिभाषि
कयोर्लक्षणमुच्यते हरिद्राकुष्ठमांसीभिर्मुराशैलेयचपकैः वचाकर्पू
रमुस्ताभिः सर्वौषधिकमिष्यते सर्वौषधिसमायुक्तासंशुष्कामलकी
वचाएतत्सुगंधामलकमित्यागमविदोविदुः तपाकर्पूरे सत्रत्वचालवं
वकुमुराशैलेयगंधवदोषधिविशेषाकालानुसार्यकृद्वाम्भपुषाशीव
तितुशैलेयेतालपर्णीतुदैत्यागंधकुटीमुरेत्यमरः वक्षपटश्यतसु

क्षमं दुकूलं चीमुकं च तत्तायत्तो एं धौतकौशापं तकं तु नवांवरं पट्टस्कव
स्वे केचित्तु सुवस्त्रे पुत्रपुंसकं पटीत्तु स्त्री विशिष्टे स्यात्स्तूटे प्रावणा मेके क्षौ
मे दुकूलं स्यत्सूक्ष्मे पपरे सुक्तेवचवासस्सि। अंशुकं च स्त्रमात्रे वस्त्र सूक्ष्म मस्यो
त्तरीपर्यो रिति केः उत्तर याद्‌द्वयमेर कोशस्य मेच ईषद्धौतं न चंख्येतंस
द्दशां पल्लया रित्ता। अहतं तद्द्विजानीया सर्वकर्मसु पावनं स्मृतिश्लोको पं।
तस्यादुद्दमनीययं द्वैतयोर्वस्त्रयोर्युगं। परिधाने तरीयस्या संव्यानं त्त
त्तरी को पूर्वार्द्धमर कोसस्थं चांतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यथोंशुके सम्बा
नुमुत्तरीयं चेति चामरकोशः। नीशारः स्यात्प्राचरणे हिमानिलनिवारि
णोति चोल्लः प्रच्छदपटो वराशी स्थूल शाटका। एतत्प्यमरकोशस्याः पादः

स्यर्द्धि चेष्टितमुष्णीषं गात्रवंधस्तु गात्रिका अंगिका कंचुकश्चोलो ऽथीयवि

स्त्रं पटश्चरं तूष्णीषमस्त्री मुकुटे शिरसो वेष्टने ऽपि च इति केशवः निचोलः कं

चुकश्चोलः कंचुकश्चोलः कूर्यासिश्चांगिका स्त्रियां॥ निशारो हिमसंपातत्रा

णाऽलीऽपि रल्लरमिति च गात्रिका तु स्त्रियां। गात्रिगाठ ग्रंथित मंशु मिति शः

ल्लरस्याकिरस्यान्तिरस्कारिणीः कोटोजवनिका तथा। चंद्रोदयः स्यादुल्लो

चो दूष्यं पटकुटी स्यत्ले कांडपटस्यादपटी गुणलयिनी केलिका तु स्यात इति वैः

दूष्यं दूषयितव्ये त्रि क्लीं चं तु स्थूलम्युया:। गुल्मे स्थूलस्तु पुल्लिंगः स्थूलं दू

ष्येनपुंसकं इति के कस्तूरिका मृगमदः कर्पूरो हिमवालुकः ऽयापुष्पं पु

ष्परजः कुंकुमं गौरचतथा मृगनाभिर्मृगमसमृगः कस्तूरिकपि चाधन

51

सारस्तु कर्पूरः सिताभ्रोहिमवालुका कुंकुमघुसृणं च लिरिकं लोहितं चंद
नं। करटं पीतकारमारं गोरचचासनीपकं। कश्मीरजं पुष्परजः संकोचं पी
तनं वरं व्योरं चाग्निशिखं चापिजयापुष्पं प्रियंगुश्चेति वैजयापुष्पं कुकु
मे स्यात् ज्ञायायाः कुसुमेपि च। अग्र्यपुष्परजं। शब्दे स्यात् कुंकुमं पराग
योः। गोरचं तु गुरुले च कुंकुमे च नपुसकमिति केक यदा गुरुकस्तूरीतक्को
लं कुंकुमेन च पंचभिः साधितो गंधोयक्षकर्दम उच्यते। यक्षकर्दमदूयेष
यक्षाणामपि कर्दमो कर्पूरागुरुकस्तूरीतक्कोलैः साहितेपि चा गंधयोग
विशेषस्यात् कुंकुमं वात्र पुज्यरेतिकेः एलाल्वंयवल्क पत्रनागकेसर
केसरकेसिकैः। कर्पूरागुरुतक्कोलैः सर्वगंधप्रचक्षते त्रिगंधमेलावल्क

पत्रैस्त्रिसुगंधं त्रिजातकं। चतुर्जातं तदेव स्यात् नागकेसरकेसरैः सर्वगंध
मिदं संदुलकोलागुरुसिह्लकैरिति वैः ससालादममालपं तद्गर्भकं केशमध्य
गा प्रांकृष्टकं शिखालं चिप्रालंवक्कर्ष्टलं विता अमरः कोश प्रसिद्धानि एता
नि नामानि परिकाशे ललौ मण्वरुच्यं दर्पंचनूषणं किरीटं चतिरीटं चके
ठीरं मकुटं समं ललामस्त्वस्त्रियां ज्ञेयः प्रभावे पौरुषे न्टपे ध्वजे अचिन्हे च पु
च्छे च पश्रुङ्गे च भूषणे वक्त्रे धामनि पुण्ये च भेचालिगं तु लिंगिनी श्रेष्ट
वहेनु व्याटिथनकाएतं ललामवेः एष्वर्याऽर्थेषु चिह्नेयमि ति केशादस्त्रियान्
दृष्टंतु दर्शनीये चिभूषणेः क्लीवमिष्यते पाणिग्रहः पुमान् व्यामवेद्दु चिकरे
त्रिषु तत्र पुंसकालिंगं स्यात् भूषणे च विलेपनद्दतिचकेः किरीटरावः ककाः

रादिमकुटशब्दः॥ कारादिमकुटकोटीरवत्प्रसिद्धः तकारादिस्तत्र्यवर्ग
पर्याये केशवेनदर्शितः किरीटशब्दः प्रथितोरत्नलोधे पुमानयं मुकुटेतु
विपेस्त्रीतु च दर्याःस्यात्तिरीटिकेति स्वस्तिकंत्रिशिखंस्त्रीणांत्रिकोणंमूर्द्धिभू
षणं॥ सीमंतचक्रं सीमीतचक्राकाराविभूषणं॥ स्वस्तिकस्तु पुमानूगरुवास्त
चिन्यसतांतरे त्रिकोणसंज्ञकेवापि स्त्रीणांस्याभूषणांतरे त्रिशिखंक्लीत्रि
शूलेच स्याच्छिरोभूषणांतरे इति सीमंतचक्रंहर्षचरिते प्रयुक्तं॥ कर्णिका
कर्णभूषणंस्यात्॥ यालिकाकर्णपृष्ठगा॥ तालपत्रंतुताटंकः कुंडलंकर्णवेष्टनं॥
तालपत्रीस्त्रियांचाप्यविशेषतालसंज्ञके कर्णाभरणे संज्ञेतु प्रान्त्रियोरिति
को॥ कर्णालंकरणंसर्वं कर्णिकेत्यभिधीयते॥ तालपत्रंतुताटंकः कुंडलंक

52

एविष्टनमित्यभिधानरत्नमाला। चैजयंयांतुउलिमकंतुकर्णाड्डिस्तात्लप
त्रंतुताल्लंककर्णपूरःरक्तपुष्पाधैस्ताटंकोदंतकादिभिः। चाल्लिकाकर्णी
एष्टस्यात्कुंडलंकर्णचेष्टिनमितिताटंकतालपत्रयोर्भेदउक्तः। ग्रैवेपकं
कंठषालंचनंस्याल्लंलंतिकामाइंचिकास्वर्णकृताहारस्तमणिभिःकृताः
अमरकोशश्लोकएवकिंचिद्विकृतोपांलल्लतिषुचिल्लासस्यकर्त्तारिस्त्री
तुभूषणा लंचनाख्येपलल्लंतीस्यादितिकेशवसविचाराएकपष्टिकमार
स्पद्वैगुएयेमोत्तरोत्तरं सप्तैतेहारभेदाः स्फएचतुःषष्टिकात्वाएकाव
लीचगोपुच्छगोस्तनाचयमंदरःमाणवश्चार्यगुच्छःस्याद्दर्द्धहारस्कतो
मतः। धात्तिसहस्रंतस्यार्द्धहाराणांपदिपुष्टतः च्छदाःक्रमेणदेवेंद्रवि

53

जयोपयदास्कते अष्टोतरशतस्यार्द्धं पदिरश्मिकलापकः द्विभानुभानुयष्टि
र्यः घर्द्धगुच्छार्द्धमाणवो। अर्द्धहारश्चतुःषष्टिगुच्छमाणवमंदरं॥ अस्य गो
स्तनगोपुच्छावर्द्धमूर्द्धपर्ययोन्तरः एकः च त्वनुकर्णी च हारः स्यादेकयष्टि
कं देवच्छंदः शतं त्रैयं दूष्यछं दूः सहस्रकं तदर्द्धं विजयच्छंदो हारस्त्वष्टो
त्तरं शतं। अर्द्धरेस्मि कलापोस्याद्द्वादशार्द्धमाणवः द्विर्द्वादशार्द्धगुं
च्छोथ पंचहारस्सरोलते ति चेसर्वाप्येषां संख्याप्रतिष्ठि विप्ययाहारो मु
क्तावलीस्यात्तन्देदायष्टिषु संख्यापरूपक्रमात्। यष्टिशब्दश्चात्र हा
रसरवाची अथ स्यात् यष्टिशब्दोपं त्लिंगो दंडमात्रकः गृहदंडे मुख्या
हान्यस्तोमरारव्यापुष्पांतरोतरवारिसमाख्येन्यव्यश्चादन्यत्र वायुधे॥

तथाहारलतायां च मध्यके मेषजे स्त्रियामिति के॰॥ अथ नक्षत्रमालाख्यः
सप्तविंशति मौक्तिक॰ हारः स्त्रियां नीमिल्लीका चस्यास कथ्यसकीर्त्तितो प
द्धि नक्षत्रमालैका सप्तविंशति मौक्तिकेति ये॰ स्यासकस्त्वपि वा के चुदे
हस्तिनामपि। तथा नक्षत्रमालाख्यं भूषणापि प्रकीर्त्तिता ॥ चित्तामि
ल्लीस्तातद्रि निरचयोते कर्णभूषणे स्यासकाख्ये तथा सप्तविंशद्यामौ
क्तिकैः कृतेएकयष्टो हारभेदे नक्षत्रमाला तथा स्मृता। चित्तिकेचिल्लीमिल्ली
केति लकारो रूस्यान्तो केचित् पर्यंते तथा ये॰ चित्तिमिल्लिकातद्वितिस्या
त् रचयोते कर्णभूषणेप्येषति। स हारश्याद्गुकारोयः सौवर्णमणिभिः
ततः स एव कथ्यते संभिद्मणिसोपानमित्यपि। चाठकारस्तु नाहारभे

देहेमगुडे॰ कृते सौवर्ण्ये शकले चिप्याद्दलं कारांतरे यत्तदितिके॰ पद्मको
रुचकोरुक्मो निष्कं वक्षो विभूषणे कैप्ररकंठके स्यात् तां चाहुर्लाग्रभू
षयोः॥ एतके॰ स्यादुरोभूषितेशब्दः॰ रुचकोनाविष्कं संज्ञे भूषणे मात्रु
लुंगके रुक्मं क्लीहृन्नपा मेदं निष्कसंज्ञे पुमान् पुनः॥ तीक्ष्णविभूषणे
निष्कसंज्ञे चायं प्रकीर्तितिः निष्को स्त्री हेम्नि दीनारे साष्टकर्षशते पले अ
जय॰ शाब्दलक्ष्ये नं हेम्न एव पलं पठत॥ वक्षोभूषांतरे कर्षसज्ञनस्कर
हस्थपीति केकंठकं केपूरस्त प्रसिद्धऊर्मिकायामंगुली पं चाल्लकं च प्र
चक्षते साक्षरी गुल्तिमुद्रास्यात् तक्षुद्रघ्यं यत्तुकिंकिणी कंठिस्त्रं सारस
नं मेखलार — — शनाथ सा स्त्री कथ्यां सप्तकी कांची पुंस्कथ्यां श्रृंखलात्रि

54

षु। वालकं स्त्रियामूर्म्मिर्यं वलये प्यंगुलीयके॥ हीरे तु नपि स्त्री तु वालु
का सिकतापि च। ऊर्म्मीं च कटिपट्टस्य विज्ञेया भूषणांतरे इति को। उपरि
तं न सार्द्धश्लोको वैजयंती स्यपणा हंसकः पादकटकः संज्ञिनी वपुरो
पि च। सुषमा परमा शोभा जनिता भूषणादिभिः सिंज्जिनी नूपुरद्व
योरिति शाश्व। भोजनं जेमनं जग्धिरं धोत्रं कूरमोदनः स्त्रूपः स्यात्स
हितं पक्वं कालशेपं खलं मतं। जग्धिं खलु निघ्ये सोन्या दोल्लेपश्च्याभ्यव
हा धोत्रं कूलमोदन खत्त प्रसव सानमशनं भोजनं जेमनादवे इति वै०
खलं भ स्त्यानयोस्तक्र विशेषकथिते वनपूनिष्ठीडितरसे कल्के पि एण्या
कादावथ त्रिषु। नीचे क्रूरे दुर्ज्जने च पुंस्यल्यां तु स्त्रियां खलेति के० खलि

55

स्थूलस्तंडुलैः पिष्टैर्जले पक्वाद्यनद्भवा निष्ठानं तेमनं च स्यात् व्यंजने भुक्तिसा
धने ॥ पूर्वार्द्धे वेजयंती स्थ मूलपत्रकरीराग्रफलकांडविरूढकं त्वक्प
त्रं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतं स्मृत्यादिषु प्रसिद्धोपं श्लोकः ॥ तसून
स्त्रिविधं। शाकं रुजिभिषवाभिजं च न हि पक्वं तथापक्वमुस्यपक्वमिति
क्रमात्। चैद्यकप्रसिद्धोपं शाकहरिताभिषवविभागः क्षैरेपीयसंद
ध्रासां स्कृते चेत्तु दाधिकं ॥ पूयोपूपः पिष्टकः स्यात् । तो तिलं तिलपि
ष्टकः तैतिलं करणे क्लीवं ॥ घकेतिलपिष्टके। नीवरभेदे तु पुंस्त्रिकलिं
गाख्ये हि तैतिला यांयां। सोस्त्रीद्रुग्घसि— प्रोदनोपुंसि तु स्मृतेः ॥ श्री
वेष्टनावृहनिर्यासे पयः संबंधि निश्रिष्वतिके। क्षैरे पादिकं व्याकरणप्य

सिद्धं। क्षीरायश्च शामिता पिंडो घृतपूरो घृतेऽमृतः भक्ष्यभेदास्तु पथ्यका लाजा
धाऽन्यसक्तवः पूर्वोद्धं वैजयंतीस्थं अपक्वतक्रं संव्योषचतुर्जातगुडादि
कं। संज्ञीरकरसाला स्यात्तु मार्जिता शिखरिण्यापि वैयक वैजयंसादि
पठितीयं। मधुस्याद्धनैस्तत्ताभकपित्तश्चेतवर्णीतः। पौत्तिकं माक्षिकं क्षौ
द्रं भ्रामरं चं चतुर्विधं। माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते। क्षौ
द्रं तु कपिलं विद्याद्धृतवर्णं तु पौत्तिकं इति पर्यायमंजरी। गुडक्षारोस्य
विकृतो मत्स्यंडी खंडशर्करा। फाणितं क्षुद्रकं खंडं मक्षिकायां शर्करा शि
ना शब्दरत्नाकरश्लोकोयं। प्रासरो भक्तमंडः स्यात् रक्षोघ्नं तु गुहोद
कं दाप्यान्नं हिस्सटा शिक्ष्ली फेला भुक्तसमुत्सि। तमासस्सहामनिस्त्राव

56

प्रस्रावा भक्तमंडके। सौवीरं कांजिकं कुंडमारनालं गुहोदकं। अवंतिसो
मरक्षो ध्रं मुतं। त्रिषुतद्गज्जलमिति दग्धात्रे हिस्मयग्ध्रि रुन्नीतिवचैः आ
रनाटलकसौचीरमोल्लकुतमाषकुंडकं॥ मधुसंधान्याम्लधान्याकसद
नोदकमिति फेला भुक्तसमुज्झितद् इतिव[illegible]ः अथ पंचसुगंधल्कीसमा
डारद्विगौतु तत् दोग्धौदनोपशिनीस्यात् अचिर्चर्याख्यकोठकेइति
कोलचंगफगत्तकोलजातीफलहिमांशवः। एते पंचसुगंधाः स्युस्तत्रस्या
द्व्यलिंगकमिकं पुगाख्याने निचेछ्येलामाकुरागमचेदितः॥ तदेवमुख
वासाख्ये पंचसौगंधिकाति धंतदेतत्पंचकं हिमजलपिष्टगुसिकीकृतं मु
खवासमिति पंचसौगंधिकमितिव शिवागमेसु प्रतिपादितं। मुखरूप

णमित्येतत्तां हलस्यातिधापकं॥ अवलोणं विचितस्य चूर्णं प्रचक्षते खंडपर्क
टपुञ्जगचांकृताल्लंमुखभूषणं। अवलोणं विचितस्य चणस्यिहवल्नारसेइति
वै॰ अवलोणं तु शांडस्यातां हलस्य चच चर्वितो चूर्णो नाहस्फुलपां स्याद्वाची
सा चहकेनाच॥ भोक्तू नत पुरुषवतित्ता चिशेषनामोक्तिप्रसंगात् भोगसाध
नानां गंधमाल्यभूषणादीनां मानान्युक्तानि॥ अथ भोगायतनानां शरीरस्त
दवयवानां भोगस्थानानां पुरगृहोद्यानवापिकांतद्वयवादीनां च नामानि
कथ्यंते। चतुःशाखं संहननं समुद्गं तस्य लक्षणं॥ बाल्यादिकास्तस्याद्यावयः
प्रायं प्रचक्षते दिहो स्त्री चतुर्गात्रं क्षेत्रं मंगकं ल्पलेवधं॥ चतुःशाखं संहननं शरी
रं करणं वपुः॥ प्रायवचांस्यस्पष्टशाः सामुद्रं देहलक्षणमिति वै॰ समुद्रला

स्कपुमावधोध्वं दस्युहत्ति संज्ञको व्योम्नि संख्याविशेषे च समुद्रे देहलक्षणे॥
त्रिस्कस्यात्समुद्रपायसुत्कटे च्छमाच एकेशव:सामुद्रमिस्यपि तत्रामेकिशावेनो
क्तं। देहलक्ष्माणि सामुद्रमाधिसंवंधिनि त्रिषु द्वत्ति। प्रपदं चरण:पार्ष्णिर्गु
ल्फो जंघा च जानु च गुचरि हो ह त्रालको ग्रं त्रिवली कंकट त्रिकं॥ नाभिर्मध्य
कुक्षि च संकुच च्य कर पद्म च:। करशाखा महाराज्ञो मणिश्चाथ प्रकोष्ठक:। कू
र्परोथ मंत्तड श्च कक्षो सं:कंठ कंधरा। पृष्ठं वत्त कटिका च वक्र चिबुकं रदन च्छ
द:रदो रसज्ञा यीणा च कपोल प्रचत्त तो हनु:। कर्णश्च लोचनं भ्रूश्च फालं
मौलिश्च कुंतलं। प्रपदं पादाग्रं चरण:पाद:गुल्फ:पादग्रंथि:पार्ष्णिस्त्कद
धो भाग:जंघा प्रसृता जानु जंघोरु मध्यं कुरु:सक्थि पाह रोहश्रोणि:कटि

रितिप्रसिद्धाकठिः श्रोणिः कुकुप्रती समरः ।। श्रोणिः कलमारोह इतिधा
त्वरः अरोहश्चाद्वौ दैर्घ्ये स्यात् उत्तलोच प्रकीर्तितः ।। द्रुमांगेप्यूचरोहा स्त्र्यो हस्ति
चारोहे च दक्षपते ।। श्रोण्या मारोह एन्ये तु चरोहा कटिस्थल इति कैः नालंलें
गंनालं विचरयोः कपो रितिचाः कटः श्रोणिफलकं करोवरस्य श्रोणिफलकका
लं कूटको सज्जं न स्यात् पल्लये प्यपर्येषु पुमान् कटः लवणो हाङ्घिजे क्लीवं या
कस्त्रीन षंड कट्वाः समरः पर्यंतदेशो ग्राम देः किलिंजगडगंडयों ।। अविशेष
ण पठति श्रोण्या तु स्यात् कटि स्त्रियामिति कैः त्रिकं पृष्ठवंशाधारकः ।। पृष्ठवंश
धरे त्रिकमिति समरः ।। नाभिर्मध्ये कुक्षिश्चेति त्रयं प्रसिद्धं वक्षो वक्षः ।। वक्षः संच
सरे वृक्षभेदे कुठज संज्ञके ।। कृषिभेदे च तद्वत्स्यात् पुरुषे षुनु भर्मनि फले तु कुठ

58

अस्याः कीदृक् तु तर्णकि संज्ञकः। गोपोते वानुमात्रेऽप्येतन न पादौ त्रिषु सपंचवर्षस्या
द्भुत सिद्धस्त्रीसेचमाचष्टे केशवः। कुतः प्रसिद्धः॥ करपल्लवो वा बाहुः॥ बाहोर्धुजः
पाणिः। करभ्य करपल्लवद् इति वै। बाहो कसलया कारेशापल्लवद् इति केशवः॥
कारशाखांगुलिः प्रसिद्धा महाराज्ञो नखः पुनर्भवः पाणिरुहो महाराद्रः पुनर्ण
र॥ स्वरूलः कवज्ञश्चैव नखरश्च व्याघ्रि स्विपामितिवै। नखं वेश्याचणे राज्ञि।
महाराज्ञो मरुस्पीति केशवः॥ मणिर्मणिबंधः॥ मणिबंधो मणिः पाणिमूले
पाणौ करः पाय इति वै। मणिः स्त्रीपुंसयोः रत्ने माणिबंधे प्रलिंगरेत्र अजादि
कं ठ प्रभवे स्तनाकारे च वस्तुनि॥ काष्ठलोहाद्यानि ध्याघ्रगुलिकार्यां तथाजड़
ति केशवः मणिबंधादुपर्याकुर्परं प्रकोष्ठः॥ कूर्परो बाहुमध्यान्नपचः केफा

एष्याख्यः । प्रगंडः कूर्परादुपरितनो भुजभागः प्रगंडः कूर्परादूर्ध्वं प्रकोष्ठः । कू-
र्परादध इति चे कक्षो भुजमूलोऽधोभागः । अंसः स्कंधौ स्कंधो भुजशिखरः । कंठो
वक्षसः कंधरायाश्च मध्यभागः । कंधरा ग्रीवा । पृष्ठं देहपश्चाद्भागः । ए-
ष्ठतनुचरमतत्तोरिति अमरः । कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भागः । शिरःपीठाख्यः
घाटा पचयुरुकी च शिरःपीठः कृकाटिकेति वै । वक्त्रं मुखं चिबुकम् ओष्ठाद-
धोभागः । रदनच्छदः ओष्ठः । रदो दंतः । रसज्ञा जिह्वा ॥ घ्राणा नासा । कपोलो
गल्लः गंडनामभ्यां प्रसिद्धो मुखचिबुकपार्श्वभागः । हनुः कपोलादधोभा-
गः कंठो । लोचनभ्रूमध्यप्रसिद्धः निमालं पवर्गचतुर्थादिललाटनाम मोलि-
स्तत्ता स्त्रियां भर्धाभिरूडाम कुट्योरपि तथा संपतकेशाधिसेवमाचष्ट केश

चः॥ कुंतलः केशाः केशाश्चंधविशेषास्युः कुर्वरी चेणिकादयः तन्मध्यपथ्यासीमं
तः ॥ ऊर्ध्वमध्युंप्यं भुचोः स्मृतं केशाः शिरसिजकुंतलकांचतिकुरशिरोरुहहाः
स्मृता वालाः तद्बंधविशेषास्युः वेणी धम्मिल्लकवरिकामुख्याः इत्यभिधान
सीमंतः केशपङ्क्तिरिति ॥ ऊर्ध्वमस्त्री कुशेपीठे भुमध्ये लारपिति शब्दः ॥ ने
त्रलोमनु चक्षुस्यात्नेत्रमध्ये कनीनिका॥ नेत्रस्यात्तमायांगः स्यात्नेत्रांतं
पिको स्युता॥ चक्षुः कृत्रिषु चारो मधुरोया चित्तुल्ली यां कीनेत्रारोग्मी सा च स्व
केशाचाख्यानि चक्षुः रवचक्षु पक्ष्मवदंगलोम्नि इति॥ दूषीकेति वर्त्ममध्यम
सिनामके चिदाहुः तथा प्रयोगः॥ दूषीकापटलनिरुद्धलोचनातेतिपानि
स्तकर्णलतिका च स्त्रनं कर्णधाकुलो व्रषभः कर्णरंध्रं स्यात्पिंपल्लं कर्ण

ओमलः। ऋषभोगवेनेमत्तगजेश्रोत्रंरंध्रेस्वरेचषेडृतिवै॰। अन्यद्देजयंसांपपा
पठितमेवाऽऋषभोचषभेकर्णरंध्रेनक्रस्यपुच्छकेस्वराणामपिसप्तानांअङ्ग
दीनांप्यकचिश्वरे वराहपुच्छेचस्त्रीत्तुमेनराकारास्त्रियांभवेत्॥सैतोकर्णल
तापांचपालिश्च्यहास्त्रिपंक्तिषु॥चेष्टनंमुकुभ्रोप्सीपचादेपुश्चात्रशाष्कुले॥॥
अप्रपभेदेकर्णस्यप्रल्पोपिचशाष्कुलीतिकनासाग्रेदक्षिंवंधःस्याऽभनोना
सिकापुटनासामल्लेतुशिंघाणःश्मश्रुणव्यंजंभवेत्॥किंचिच्छिद्रकृताचेजयं
तीपासएवैनेचमत्तस्कत्रिषुक्रूरेभरव्याधमापद्व।चचनडसंज्ञेरव्याचेरेनातथा
सोनासिकापुटे।क्रौवश्रुणानिष्ठानेविन्हावयवयोरपि।व्यंजनंनासुपधा
गंगयपश्रुसंस्कारचर्मणितिके। उत्तुवक्षोंससंध्योकप्रहसंधोत्तुवंक्षणः

६०

स्यात्काकलं कं कंठमणिर्वक्षोजाग्रं तु चूचुकं अंससंधी तु जत्रुणी इति वक्ष्यणा
स्कंधसंधप इति। काकली तु कले सूक्ष्मशब्दे स्त्री काकलं पुनः। ग्रीवायामुन्न
रे देशे क्लीकंठमणि संज्ञक इति चके: अंगुल्यो देशिनी ज्येष्ठा सावित्री च कनि
ष्टका॥ पंच स्वंगुष्ठमारभ्य क्रमादपुंसि पुस्तकाः पंचशाखः शयो हस्तः तर्ज
नी तु प्रदेशिनी। अनामिका तु सावित्री कनिष्ठका ज्येष्ठा तु मध्यमांगुष्ठस्त्वंगु
ली स्त्रियां। करशाखाथ करभं मध्यमणिकनिष्ठयोरिति चे। अंगुल्यः स्त्रीति
यपक्षपवमाने पुमां स्कसः यष्टि लस्वामिसंज्ञषाचं गुष्ठ्युत्के पादयो देशी
तु नागुरेतिस्कंके विमागोपदेशके। स्त्री तु प्रदेशिनी नाम्ब्या मंगुल्यां देशि
नी भवेत्। सावित्री तु स्त्रीयां विद्या उन्दे दनामिकां गुरुत्वाचितिके। पश्चात्रि

तंच। स्त्रीकट्याः जघनं पुरतोऽजं तु पश्चात्त्वजघनं केचित्स्फं सामराद्भयं परे।
यश्चात्त्रितयं च स्त्रीकट्याः क्रोडं तु जघनं पुर इत्यमरः पुरोभागोऽस्य जघनं नि
तंबोपरभागगः जघनं च कटिप्रोथौ फुलकौ च स्फिजौ स्त्रियामिति वै॰ न
पुंसकं तु जघनं स्त्रीकट्याः पूर्वभागको कटिमात्रे वरे पश्चाद्भागेऽकस्यापि च
स्तनः नितंबस्तु च धुक्कट्याः पश्चाद्भागे परे पुनः श्रोणिमात्रे द्विकं टके इ स
मापिष्टकराव: जघनशब्दः पश्चाद्भागवाच्येव परे वाम पि पक्षे साधारणः
पुरोभागवाची तु स्त्रीकट्याः साधारणः इति केचिदाहुः अत्ततोमूर्ध्वधि
पतिमध्यनटणौ लुचारयां जरलः कालकः पियुत्तिलकास्तिलकालकः आ
वर्तमूर्ध्वं जेनाद्विनर्थि पिपतिरियं यां ऊर्णा तु स्त्रीकदल्यादिस्तं लोमेषादि

लोमनिम्नशास्तेरोमावर्त्तेनिम्नमुखो मर्ध्यसमुद्भव इति केशवः उत्तरार्द्धमकरको
शःस्यं। शरीरवर्णातिरिक्तवर्णश्यावीराह्यापद्युनेयत्ति। चिकोरेजद्युलादित्रितयं
। तस्मिन्नेवर्त्तिलसमानवर्णोतिलकादिद्वयातिलाधिकपरिमाणेपिप्लोतिल
शब्दोपि भवति वर्णसाम्यमात्रेण अतएव च चटकस्य तिलकक ठक इति नाम
सेनामुखं राजधानी पत्तनं नगरं पुरं खेटं कं खर्वटं ग्रामश्चापि टंकुटिकं तथा
घट्टुघ्रेचङ्जनाचासाभि घंतेडणाभेदतः। भेदास्तल्लक्षणैस्तेषां तत्रैष प्रति
पादिताः तत्र तावत्सप्रभेदं तत्र ग्राममध्यनगरं चैव यत्तनं खर्वटं पुरा खे
टकेकं कुटिकं चैव शिबिरं राजधारिकं। सेनामुखं देशे तानि कीर्तितानि
क्रमेण चोविप्राणी च सम्भस्थानि वासोग्राम इति स्मृताः। स एव चिप्रमुख्या

नाम ग्रहारद्रु इति स्मृतः ॥ अनेकज्ञातिसंबाधं नानाशिल्पिजनैर्युतं । क्रयवि
क्रयकैः कीर्णं सर्वदैवैः समायुतं । नगरं चिति विख्यातं पत्तनं शृणु सांप्रतं द्वी
पांतरात्तद्रव्यं विक्रयकैर्युतं । पत्तनं ललितीरस्थां तयोर्भिन्नं तु खर्वटं । क्रयवि
क्रयकैर्युक्तं तत्पुरं चिति संस्मृतं । शूद्रैरधिष्ठितं तत्र एतत्तच्चेटकं चिति कीर्त्ति
तं । तत्र बांसीमांतदेशेषु वासः कुटिकमुच्यते । राजसेनाचम्वतां तु निवेश ॥ शि
बीरं स्मृतं चतुरंगसमाकीर्णं तत्पतत्रैः समायुतं । राजवेश्मसमायुक्तं राजधा
नी तु सैव्यते । सर्वज्ञातिसमाकीर्णं तत्पवेश्मसमायुतं ॥ बहुरक्षासमायुक्तं से
नामुख्यामिति स्मृतमिति । स्थिरराजवेश्माद्वियुक्तं राजाधिष्ठितं दुर्गस्थानं
राजध्यानो परराष्ट्रमुद्दिश्य प्रस्थितो । राजा पत्रं कंचित्कालेच्छसति तत्स्याकारक

वेष्टनादिरूपंक्षिप्तेसेनामुखमितिविशेषः अयंविशेषोबहुरक्षासमायुक्तमिति
सेनामुखलक्षणेविशेषणेनसूचितः नृपवासप्रस्थानंतुमहिषीबालमुख्यां
ग्रामोपजीविनीनांचनारीणांवाणिज्यमपिगजानांवाजिनांचैवपणसंबंधि
नामपरिरक्षितनियुक्तानांसहस्राणांवचावासभूः चंडालानामप्यन्येषांराजधानी
कीर्तितेमति। कारणात्तत्रगत्वराजधानीलक्षणेहिमहिषीकुमारादिनिवास
स्थानत्वविशेषणेनास्थिराजवेश्मादियुक्ताराजधानीतिदर्शितं। केशवेननिघ
ण्टुकेतासमंतादगाधजलयुक्तनोभिरेवगम्यंयत्तनंतदेवक्वचिन्मार्गेराक
ठघोटकादिभिरपिगम्यंशकंपट्टनमितिविशेषउक्तः नोभिरेवसुपहम्यंपत्त
नंतत्प्रचक्षते। पट्टनंशकटैर्गम्यंघोटकैर्नौभिरेवचेति। नगरशब्दोनगरीतिस्त्री

62

ल्लिंगोथ स्तिकाल्लोत्तरं लक्षणानंतरं पुरलक्षणे विशेष उक्तः पुरमेवंविधं विद्या
त्सार्ध्वयोजनदीर्घ्यमिति । पुरशब्दः स्त्रीलिंगो नैघंटुकैरुक्तः इकारांतोपि पु
रिरिति स्त्रीलिंगस्त्वेतरं गीकृतः । केशवेन खेटलक्षणे विशेष उक्तः पुत्रपुंसक
योः खेटमामनंतिपुरेल्पके सज्जनस्त्वाहनपद्धिमध्यस्थनगेरंतथेति । कुटिक
लक्षणं कारणतंत्रे विवृत्तं । केचकस्य द्वजातीनामेव कृष्यादिकारिणां । निवेशः कु
टिक प्रोक्तो वास्तुशास्त्रविशारदैरीति कामिकतंत्रे तु कुटिकलक्षणमन्यथोक्तं
एको ग्राम पतिर्यत्र समस्त परिवाचकः । कुटिकं तं विजानीयादेकभोगः स एव
तु इति एकभोगस्य तल्लक्षणं कारणं तत्रे भिहितं तत्र हि चतुर्दशसहस्रोपक्रमे
भ्यादि पर्यंते भ्यो विशिष्ट ब्राह्मणेभ्यो देयो उत्तममध्यमाधमप्रकारात् पंचपं

63

-चाश्चान्दनानगरहारानुक्तौ रक्तौ। प्रागुक्तगुणयुक्तायवेदांतनिपुणायचाकुर्वीत
ज्ञाननिधयेदानंस्यादुत्तमोत्तमांएकभोगइतिस्यात्तंप्रशस्तमतिदुर्लभमितिशि
विरामिपितंत्रातरेबुध्य बहुतं।राजसेनाचमूनांतुनिवेशः।शिविरंमतमिति
इदमेवराजधानांप्रकारान्बहिःस्थितंशारचानगरमुच्यते बहुप्रकारषाचि
नैर्चशाद्धेनपाषादिसंग्रहः प्योष षण्मा भीरपल्लीस्यात्पक्कणः शाचसनपदयः इ
समरः शालागृहंनिकापथ्यसत्रशालाभुमस्यात्लीप्रपाचश्रीहृदक्ष्येतिप्राहुः पा
नीयशालिकांशामातानुगेहेकेदेशेचस्त्रीअरास्तथा।। स्कंधजलानशारवायां
क्षमेलायांचद्धपतइति केलीलयालयाद्दु समरः सत्रशालामुस्थती सेचर्चै स
त्रशालाप्रतिश्रयइतितुकोशांतरेस्त्। कौ। हृदेच्छियः प्रपायांचश्रीरुद्रः परिकी

तितइतिके॰ पाकर्ष्लारसवतीशालासंदनिनीगबां॥ चतुरहस्तिनांशालावाजि
शालातुमंदुरा किंचिद्विस्तृताचेअयंसादिक्प्रलोकासते॰ कंथामिति॰ कवाठस्य
वंधयंत्रेतुतालकं॥ कवाटद्वितयस्येतदर्गलामातुसव्यसोकुओगस्त्रीभितिका
कंथेति॰ स्यात्कुचाटं त्रिषुअररंतद्विपुंभे गलार्गलेसूचिरमार्गलातुल्ये
द्वारपत्रंतुतालंकंतद्व्याटनयंत्रंतुकुंचिकाप्रतितालिकेतिशब्दद्वतथारामेचभि
तौचचक्रचीरद्वतौवेराकवाटवंधयंत्रेचतालकंम्रषणांतरे। अर्गलातुननाद्वा
रकवाद्वयवधने। कीचेतुद्वारपटलेविदग्धेतुत्रिंलिगिका सूचिस्स्तिशा
लाकायांकवाटस्यार्गलासुच॥ अल्पाप्रद्वतुवश्यापीविषादासत्रमानवेइति
केतद्व्याटनपंत्रेतुकुंचिकोप्रतितालिका॥ साधारिणीचगेहानांकायमाना

दर्पोंशकाः साधारणं तु सामान्ये त्रिस्तत्रापि यदा स्त्रियां साधारणा साधारण
चेति रूपद्वयं भवेत् कपाटं बंधमोक्षार्थं कुंचिकायां पुनस्त्रियामिति केका
यमानमचरकचं द्रश्शालसेव मादयो गृहे कै देशाः। प्रतिताश्चास्तातितितदेक
देशोपि नामतथा केशवः तालः कालक्रियामाने तृणराजी स्वपादयो अंगच्चम
च्चमामाने च पेठत्रपुसेपि च दृषु मेदेचनाथ स्त्रीतालीद्वठद्वत्वा दृयेतणद्रुमे
तामलकी सौराष्ट्रामुसली षु चाप्रतिता सामथ कीचं हरितालेपिदृश्यते इति ॥
आप्रीतं नचमस्यात्रं पात्री कलशी चमपात्री वस्तु च्चटः कुठः कटाहमणिका च
च भाई मह्लोह संभवस्त्रीषु स्यात्तचमस्यात्रं प्रीतप्यात्रीतइसयंशेष्वोबापात्रासा
दयास्यात्रिकेच्चटः कुठनिपावस्त्री समरः। कटाहः कर्परः मणिकोऽलिंजरः

५

आदिशब्देन शाराचोदंवनादीनां ग्रहणं लोहाः कालापसत्ताप्रारकूटकांस्यारङ्ग
तसुवर्णादयः ।भांडंपात्रं सर्वमावपनं धांडं पात्रामत्रेच भाजनमित्यमरः।भांडं
क्रीवमत्रेश्च भूषणेभूषणेतथावणि।मूलधनेन्यत्तुपएपकेचिदुपस्करे।भांडी
नुस्त्रीशिरांषद्रोभांडसंवंधिनित्रिष्विति कः प्रस्फोटनं चालनीचकंडोलादिवेवे
णवं।सूचि कुदाकनाराचीलचित्रादिकमापसं।पस्फोटनंशूर्पचालनीतितत्तुः
॥कंडोलः पिटकः एवमाद्याविष्णुविकाराः वेणुग्रहणंवेत्रसत्ताखर्जूरपत्रादी
नीमुपलक्षणं।सूच्यादीनि प्रसेचनस्यूननतिरश्चनलवनसाधनानि॥नाराचो
योमयवाणोनाराचीलेखनीस्त्रियामितिकः करोटकंचस्त्रकोशंलंगनीवस्त्र
धारणी॥स्थालंभोभोजनपात्रंस्यात्कंसःस्यात्पानभाजनं।करोटंवस्त्रकोश

चकपाले क्षिरस्तथा क्लिन्नु भ्रष्टसेचना। म्लायाय वाग्रां स्यात्तु करोटि कालं गर्वत्तु गतौ क्ली

यं लिंगनीत्तु स्त्रियामियं। चस्त्रलं वनं दंडे स्यात् तिरश्च्य निग्रहादिषु। स्यात्तं भोजन

पत्रे क्ली स्याद्दुस्यायां तु सास्त्रियां स्यात्। नात्तु महाचे स्थिति कर्म एयपीष्यते। कंसोना

दर्व नृपाले भेदेन्न स्स्यमात्तु ले। पानपात्रां तरेथ स्त्री लोहे घोषार्यया कु

केश्च जयस्त्वाह हसे पित्तत्र लिंगद्धये भचे। दितिके। कर्कएत्तु गुल्लं स्यात्तु भृंगां

रः कनकात्तु का। करकोनालिकेरात्तु श्च्यमीनु करपत्रिका। चर्द्ध नीत्तु गतं स्यात्तुः

कर्करीकरकापि चेति चे। अन्ये किंचिद्विदृता चे जयंती श्लोकपादाद एवाकर्कर

स्तु पुमानास्थियाषाणे दर्पणे पि च द्दे तु नेय लिंगस्यात् कर्करोकरके स्त्रिया

तिनतिनमुकुंशोगरहचंद्रो स्मिन्नचिंवस्तु प्रतियात ना। दीपावर्तिर्गृहमहणेः

शीतश्चंपकइत्यपि।गृहचंइत्यस्य दर्पण इतिवर्त्तिर्गृहमणिर्दीपइतिवै॰ बिंबो स्त्रीमं
डलेसप्रतिमामस्वचलक्ष्मसु प्रतिबिंबेतस्यकतोसमानेनोपधातयोः॥आदर्शेस्त्री
तु बिंबोस्यादीस्त्रीसंज्ञलेतांतरेक्लीं तु तस्यात्मूले द्वे तु कफलसांतरे बिंदुत्वति
ग्रपदशायांस्त्रीदीपेगात्रानुलेपनेवस्त्रस्यतु दशायांस्यात्स्त्रीत्वलिंगके।दीपो
गृहमणिः पुंस्त्रीगृहस्यमणिरिवसो इतिचंपकशब्दोपंदीपदर्पणयोर्मत इतिकं
प्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छायेसन्निधानवलमाला।दशापिवर्त्तिर्दीपस्य ना
जनंदीपमल्लिका।कषिभित्तौतदाधारस्तंदंडोदीपवृक्षकः दीपमल्लीतुदीपिके
तिदीपवृक्षस्कतदंड इतिचवै॰चैमाल्लिकेयकदेशोपिदीपमात्रनामधा
तरुके॰मल्लिकोन्नस्त्रियांदीपाधारपात्रेस्त्रियांपुनःमल्लिकापुष्पवल्ल्यांस्या

तूवस्याख्या स्पदीपत्तिपूचिकादः सुषपुष्टा चितिधात्रीर्व्युसाख्योक्तार्थपरतयाश्वा
च्छिकैर्व्याख्यातः। खट्वा तु मंचकः च तत्रापाश्रयो मत्तवारणं। शयनीयं तु शपुनमुच्छी
मुपवर्हणं। आसंदी मंजकः खट्वायाश्रपो मत्तवारणं। शय्यापर्यंकपल्यंकौ शयमे
शयतीयकं। उपधानं तूपचर्हमुर्ष्यमुपवर्हणमिति कं। अपाश्रयस्तु नामत्तवा
रणोपाश्रितावपि नर्प्सयाश्रयश्चक्रीमवारण इसता इति कं। आलावर्त आलाद्री
चसमुद्गस्यात्तुरीयकं। कंदुकः कंकतः घादीभ्यपापेप्स्याणो गहिनां वस्तु व्यजन
मालावर्त्तिरे देवडलसमुष्ठितं जलाद्रीकपरकंकुम प्रगखंडादित्तिधानार्थः
संपुटाख्यस्समुद्गः। काचोयलादिकृतमनुलेपनादिभाजनं वा तुरीयकं। कंदु
कागडुकाख्यः क्रीडोपकरणविशेषः प्रसिद्धः। कंकनी केशप्रसाधनी। व्यंज

नंतालवृत्तं स्यादूवित्रं चर्मणा कृतं। आलोकास्तु चत्त्रेणऽचामरं तु प्रकीर्णकमि
ति वै। आर्द्रजिला द्र्विप्रजनेवा स्मेजल समुधितेद्गति शब्द कं दुनो तिन मतेक्षणा
दिति कंदुकः रवगत्तृतीयम ध्ययुक्तः कलिमं च मंचनमारामः तदुद्यानं महीय
तेः। सांतपुरस्य प्रमदावनं गेहस्य निष्कुटः स्वतकिंचिद्वागो वैजयंती भ्रलोकायं
। पक्षिनी डोभ्दवः पत्री ताम्राक्षः कोकिलः पिकः। शुकस्त्रिकेतुमेधावीवा
चालो शारिकासमपारावतः कलरवश्चोसो राजविहंगमः पूरश्चं प्रकीचबही
कुक्कुटश्चालिकः शिखी। ज्येष्ठो हंसो मरालश्च कोकश्चक्रकल्हयोरथ्यः शारारि
राटिरातिश्च चकः कड्डोच कोटकः। चालिपुटस्त्वाह ध्वाक्षः सव्यस्तिलकंकं
ठकः उलूको वापसाराति पिंगच्छोकेचदिका। गध्रस्तु पुंरुषध्वाघ्र

67

ककटः कमलच्छदः। व्याघ्रारस्तु भरद्वाजः श्येनः पत्रीशशादनः। चकोर
श्चातकः कामांकौंच नितितिरिखंजनाः। पोतकी अमुखाश्चान्ये महांतो भीविहं
गमाः। सर्वाण्येतानि वैजयंत्यामुक्तानि। अप्रसिद्धनाम्नां समस्तं तरं लिख्यते:
। बहुची होत्रिषु ऊर्ध्वतु त्रिकेतु भुकपक्षिणि उत्पद्ध्यद्धा स्त्रीशंभुशातिकुनच
स्वैकत्र चाली ग्रहगौतिरूपोरपि चेतसस्पंदनेनापवक्रवाकरथोद्ध्योः ध
श्रीषच्चूलिकस्तु स्यातिले नाद्धतु कुकुटोसक्यंतु सेचनीयत्रिचातव्येप्पाथ
नक्षत्रलोडशिरो निःशेरदधिषत्रागाद्रूयभेषजो। अचिजैलवर्णानातुमध्यास
यद्दृतिकृता। मध्यभेदस्त्रियांतु स्या सेव्यानि चारधान्यके॥ चटाकेप्यतटासंज्ञ
स्तंच यचटकद्वयोः। पुरुषव्याघ्रशद्वोयं गृध्राख्ये विहगेद्वयोः कर्कटोद्ध्कु

लीरस्यात् कंसेकसंज्ञे च पक्षिणि। कमलस्य च्छदेनाढ्यं कंकेस्यात् कमलच्छदः।
कंको गृध्रभेदः तथा शब्दरत्नाकरे। गृध्रस्तु पुरुषव्याघ्रो रेदक्षाप्यक्ष्यप्य
सुदर्शनः तन्मेदः॥ कर्कट स्कंधक कंठः कमलच्छदः। दीर्घपादोह्लोहपृष्ठक
को भेरुंडद्विमस्य॥ कामि सारसनिषु कामचरिद्धुतुकायी सारमपक्षिणीति कं
। तित्तिरिस्तु खरकाणाचरिष्ठश्यश्वरप्रियः। इति कै. खंजनः खंजरीटः॥
हंसलः शालभो दंश्यो चं भरालीमलिपुंवः। परोक्ष्मीजनुकामिस्त्रीषु ध्याप्याः
। क्षुद्रपक्षिणि हंसलो मधुकरः आलिर्द्विरेमलोलंबा भसलः पुष्पलो
लुपः। इंदिदिरुर्मधुकरः चचरीको मधुव्रतः रतिवेशालभः पतंगा दीपे
षु पततप्रसिद्धः। दंशो वनमक्षिका। भंभरालिः। सामान्येन मक्षिका। अ

68

रण्यामाक्षिका दंशोच भरालिस्तु मक्षिकेति चे ॥ मारित्तल्लु चो मशकः ॥ मल्लि

ल्लु चस्तु पुंस्फ क्तोधिकमासे मनीषिभिः ॥ गृहस्था पंचयज्ञेषु त्रिषु स्मृतः ॥ म

शके भावकेत्यथ चान्तकेरडेकेपि चेनिकः ॥ परोप्सीतेल पापिकाया पुस्ककपे

टिकादिषु संचरति ॥ जलतुका जिनपत्रिकाया मुखेन जलमलं सृजति उच्छी

—चीरी ॥ अदश्यमाने च प्रायो रात्रिषु गृहवनादि स्थिताश्चा व्दायते सुषिः पुत्ति

कायतः भुद्रु पक्षी नास्ति ॥ अथाचायोदीर्पिका चापी निंदू दीवरं तु नीलकल्लं

दोलाद्धं कर्णभूषणं ॥ सहस्रपत्रं श्रीपुष्पं सितपंकजं विसप्रसूतं श्रीपर्णनि

ल्लै पंचिसनाभिजमिति ॥ पुंडरीकं महार्घपद्मं पचित्रपुण्यं गंधिकं ॥ श्रीपुष्पं स्व

र्णराजचंश्वेता कुंभुन्चिकर्णिकमिति ॥ श्रीपर्णमग्निमंथाख्य स्याचरेकमल्ल

चेनाश्रीपुष्पसितपंकेरुहपिचेति केसमेहल्लकचल्हारेज्वमुदकैरवेनाहृते

तुचारिपर्णीस्यात्तश्चैवालंशैवलोचकाः ॥ हाठःपार्श्वेंवलोकारेण्डलोन्दू

चवनरणांनरेचारिपर्णीसिमाश्लेचेरोचमाचष्ठकेशाव ॥ भोन्तृभोगपभोगाप

ततभोगस्थाननामोक्तचनंतरेभरनचा ह्यायनाव्दकक्तानांभोगविशेषा

णांधाहविधेयेनचिस्तरंभपात्तनाथानामानीहनोच्यंतेद्ध्याशायेनाहहा

र्थीपवनचाप्पादोवहुधाभोगईरितः ॥ ज्ञायायापस्रोःप्रणपिनोरेकोक्ता

दौतुदंपनीज्ञायायापत्योर्विजल्पमयोगानहोपंतीशब्दोचर्श्रितिः ॥ तहासं

गादन्यदीपमपितथाग्हलंनामदर्शयति गभीरेरधिषणेदोहाद स्यंभसी

प्रचसुधरीपुष्पंवत्तोपुष्पदंत्तोचंद्रवासरनायकौ। गभीरंतुत्रिलिंगस्य

69

तनि — यापि पुनः स्त्रियां गभीरे व्याख्यातं पृथिव्यां गभीरे इति नवहो। धिष
णो इति रोदस्यो। धिषणस्तु बृहस्पतौ धिषणीति स्वरके छंदस्यं भोह्रीवेरत्तो
पयोः। अंभसी इति तु द्यावापृथिव्योर्द्विवचनांतकः। पुष्पदंतस्तु यावायो
दिग्गजेशानुः धवनः चतुर्णामपि वायव्यारामेकस्मिन्नु चंद्रसूर्ययोः।
संभोक्तौ पुष्पदंतौ स्त इति केशव इति चान्यस्तु यो क्या पुष्पदंतौ दिवाकरा
चि स्मरः। पुष्पं विकासस्तद्वतो पुष्पवंता चिलिवकार युक्तात्रतिमत ज्ञा
ख्यातमिति रपि तथा व्याख्यातं। पूर्णचंद्रा चिनं मन्याः ज्योतिष्मती निशा।
तमिस्रा तामसी रात्रिः प्रदोषो मैथितः समो। तामिस्रा तामसी रात्रिरिद्यु
मरः। अन्यत्राप्यत्र यंचै। मैथिलस्तु प्रदोषेन जनकात्म्ये च राजनीति के।

तामसी सात्त्विकी चित्रा चित्रोपस्थाच राजसी । एवं द्वितावेति शार्ङ्गधरः आरुद्ध
दन्तुषुक्तमात्रा । चैकुपती भिल्लो कोपपित्तपिपासामावास्यापौर्णमासीनिरंजना
पर्वणि पंचदश्यो द्वेपक्षान्तौ नंदिवर्द्धनो तिरंजनास्त्रियां तु स्यात्तु स्यात्तु शाक्ता
चैकत्र शार्ङ्गि २ पाः पौर्णमास्यां द्वयास्तु स्यात्तु कृप्ससारा द्वयेम् गेनंदिवर्द्ध
नशब्दो पंसोमवंशसमुद्भवेनुपभेदे पंचदश्यां चित्रमुहूर्तस्य चर्द्धको इति के
शवः ब्राह्मणो वेदगर्भश्च वाडवश्चात्रपीजुषः षडंगवेदाध्यायी समूण इ
स्यक्ते बुधैः ब्राह्मणो मुखजो विप्रो भूदेवो मैत्रं एतत् शः । अग्रजन्मा वेदग
र्भो याडवश्चात्रपी पुष इति वै । भ्रूणास्तु वर्मकभूपयोः श्रोत्रियश्च द्विजोत्त
म इति केवलं तत्वो त्रो शिखा वो मुंडः शिखा चात्र च मुंडकः । सशिखं चपनंतो

70

ऽनिःश्रीरयं भिक्षुस्तोच कं। वैजयंतोऽश्नो च क एच केचिद्विद्दत्तः॥ ब्राह्मचारी व्रती
वर्णी तिनेष्ठिकः स्याह्यस्त्राश्रमी॥ गायत्रस्तूयकु चार्णो चेदिको धीतवेदकः॥
गायत्री रव दिरेव ह्येगा यत्रस्तुपु मानयं। ब्रह्मचारि विशेषस्यान् उपकुर्वाण
संज्ञकइति केस्यान् ब्रह्मवारिष्यां दंडेऽत्ल मयं ती हापरं चः सारस्वतस्तु चैत्ल्ये
स्मिरोयं पुषन् उत्तू रव लः स्यान् ब्रह्मचारिणां दंडे दमयंती स्त्रियामियं। नल
स्यराज्ञो भार्यात्रिस्याद्मपितर्येथा सारस्वंतः पुनः पुंसि केल्वे दंडे नपि सनः
पुत्र गामविशेषेषु संबंधिनि पुनः। स्त्रिषु। उह्यस्वं लं तु संघो लीव ह्यायां वंक्ष
स्यचा। उत्तूरवला। स्त्रीलभ्यस्य दंता छि रू उह्यस्वली पुमांस्तु व्रति व्रतिनो
ऽदंडउ पुंवा। नरुम्दवइति के। जन्या स्त्रिग्ध्या वरस्यः। स्फर्चरयात्रा तु दो पुंभी

कामध्वजोवाच्योषः सोऽस्य द्वे प्रियवादिकादेवार्चने ध्रूमलः स्यादद्धृत्य
रोरसोऽप्यमोगृहादेचरोयुद्धसंसीचुकटनिर्दै तौ । तस्यो वाप्यदिर्व्यो वावा
दित्रपादनेचततत्ता तत्प्रा कामध्वजावायसायं तत्ये ध्मातातपनं पटहाडमरो
युद्धमंगलेप्रियवादिकादेवता र्चनतस्येत्तु धूमलो स्त्रीवत्क्लिनेषगृत्तुणांम
तकयात्रायांमद्धृत्यरोरणोऽप्यमेइति द्वैः जन्योपवादेनात्राथेमिरदतौ प्रवो
त्रापि । जनवादेनुपुंस्येनसिंहः कीवेजयोपटता । कीतुद्धजनितव्यचत्रित्त
मादपितव्यकोजनितपं पिजामानु । स्निग्धेचज्ञातयस्तकये । मरसाप्याधि
नवोढायास्तेषुचान्येतुकेचन । विवाहार्थवरस्यापि पात्रायां दंमएवच । दोदुभी
स्त्रीदुंदुभेहसंचं धिनिमचेत्रिषुद्धयोवादित्रनिर्घोषेतथ्या कामोक्षावेपिना ॥

७१

कामध्वजः स्यात्पुल्लिंगो ध्वजे कामस्य न स्त्रियां। स्त्री तु मंगलवाद्यस्य निर्घो
षे प्रियवादिका। अथलिंगत्रयेपि स्यात्त्रिष्वस्यार्थस्य वर्त्तिरि। पटहस्त्वानके
न स्त्री निर्घोषयुद्धवाद्ययोरनसस्तु समारंभो प्रोक्तवान् शब्दवित्तमः॥ आडं
बरो स्त्री संरंभे गजगर्जिततूर्ययोः। युद्धवादित्रनिर्घोषे के विक्रोधेपि मन्व
त इति के। प्राजापत्यः कृतो याहः सएवो हुंवरायणः। त्रेताग्नियुक्तः साग्निः स्या
त् सोमपाज्यपासुतावलः। पूर्वार्द्धे चै। आहितत्रेताग्नावेव च साग्निरिति स्मार्तव्य
वहारः। यत्वन्यसुतांवलत्वइति शब्दः। अथ यासुतीवलः पुंसि विज्ञेयः सोमयाजि
नीति के। सर्चविदः सयनेष्वोयज्ञः सर्वस्वदक्षिणः चीरहोस्तत्र वन्हिः
स्यात् चीरीष्यो न जुहोति यः। आग्निहोत्रच्छलात्त्रायरायीरोपजीवकः ठीर

विमूलावकोऽनुच्छतप्यैनैः श्रुद्धान्समाहृचैःचे त्रिमुक्तः क्षीणवृत्तिश्चधनातुः
सकलेंद्रियः विद्यावृत्तयोवेतोब्राह्मणः पात्रमुच्यते। स्मृतिर्ल्लोकोयं त्रिमु
द्धः त्रिमुपितृमातृभार्यः वन्नमाचक्ष्यकुनियनैमित्तिकानुष्ठानं। तपः पापक्षया
ध्यर्थव्रताचिशेषानुष्ठानं। धनप्रयोगं कुर्वाणः कुसीदी वार्धुषिश्चसःकुर्व
नदशैकादशिकोदशमासांचवऋयाधनप्रयोगइतिऋणप्रदानमुच्यते।
अथप्रयोगशब्दः स्यात्संभोगर्णप्रदानयोः। उक्त्वादितेछशब्दवृशब्दस्या
श्चारणपिचायार्धुषिस्तणवृद्धोस्त्रीवद्धःजीवेनुभेचयादिति कोषः। प्र
यच्छतिगर्ह्यमित्यधिकारे कुसीदैकदशावतचत्रप्‌चावितिस्वत्रंतस्य
येरत्निंकुसीदंवृद्धि। तदर्थ्यद्रव्यंकुसीदाएकादशाऊर्ध्वदशैकादशशब्द

मोऽच्यंते॥ कुसीदसंशीकादशा अन्त्रयांयथासंख्यं ठनुठचइसतो प्रत्ययौ भवतः॥ प्रत्ययाश्रुतिगस्वामि सेतामिस्रर्थेंसीदिकः॥ दशैकादशीक इतिदिपतम हथयिप्रसयांतो॥ क्षत्रियोबाहुजोराजा भूदेवेंद्रोविराडपि॥ भूपतिर्नरदेवः स्यात्तथ्यामा इस्तथेश्वरः॥ क्षत्रं बाहुतरा अन्यौ मूर्धाभिक्तः॥ क्षत्रियोविराहाराजा तु पार्थिवास्मृः॥ राट्भूस्वयनिभूयतिनरपनिर्देवेंद्रोनरदेवश्च वश्यामासरुदधीश्वर इति वे॥ अमरसिंहेन राजा तु प्रणताशेषसामंतः स्यादधीश्वर इत्यतो लोकव्यवहारमात्रस राजशब्दः पार्थिवनामसु परिगणितः॥ अस्मामिस्तु वेद्याधिकरणन्यायमनुसृत्य क्षत्रियनामसु उक्तः॥ येनेदं राजसूयेन य

यश्चस्यानंडलेश्वरः शास्तिपश्चाल्लयाराज्ञः ससम्राडवनीयतिः अम
रसिंहः श्लोकोयमग्नेकिंचिद्विकृत्तः पनेष्टमश्वमेधेन सतुपरिक्षितः श्लो
तः निर्लोभोनिः सपलश्चाएजानोहंसमानकोबहदाणकश्लतोकयारिक्षि
ताउभयत्तिश्छ्रयत्रामपमेधयाजिनोगच्छती स्युत्तरवचनेप्रश्नस्तयारि
क्षितशब्दस्यानेश्वमेधयाजिशब्दप्रयोगतःपारिक्षितशब्दोश्वमेधया
जिवाचकोवध्यतः हंसोकोश्चेस्म्रहोविस्रोखगरिलोभिम्रहस्युजिलीवेश्र
तरषेभिक्षावृत्तिपादाचदेशिकः हंसोर्केविहगेचिस्रोजिविषेश्चेतवषस्म
रत्निः सपक्षनेपभिक्षाचिह्नचेमद्दवामनः कलंहंसश्वकोपिपार्थि
वविशेषवाचकः ॥ कलहंसस्तकादंबसदृकेचिहगद्रुमोः ॥ राजहंसो

ष्पथो पुंसि विच्छेयः । अथ स्युरुञ्जि वृत्तिके की सर्वार्थिहिननोदेश्या ज्ञेतारः पर
स्मरती । क्रमादि स्मृमिचाधनं वाकस्यकि सोऽह दंचादि श्यपतेषां जेताधि
जयी । अयं विभागो न इति वाक्या । स्वतादि नीतिशास्त्रेषु दर्शितः । उपधाशु
द्धसचिव स्मृधिरियमिधीयते सम्यक् परीक्षामुपधामाहुः शब्दविशार
दाः । शुचि शब्दो महादेव सूर्ये च द्रग्निशुक्लयोः । उपधाशुद्धसचिवे विशे
षो वा पाठमासि च शब्दस्यां स्यादलः । पूर्वः । वर्ण्ये च । सुपरीक्षणे । । उपधा
न क्रियायां च वेदनायां तथोपधेति के । सिंहासनं भद्रपीठं चामरं तु प्रकी
र्णकं सितच्छत्रं कलाचीस्यातपत्रं च । हः पुंडरीकशब्दः संमतिसत्पप
फलपर्यायप्रस्तावदर्शिता अन्यत्सु प्रसिद्धं । । चराः पंचवर्णिकमिश्र

छात्रलिंगा कृषीवला: कृषीवलो गृहपतिः छात्रे कार्पटिके चेरे किं चिद्विकृतो
षे॰ लिंगी ब्रह्मशिवविष्णुभागवतबौद्धक्षपणकादिवेषधारी। पुमान्गृहप
तिर्चन्हो गाहपत्याद्ध्ययतथा। कृषीवले छात्रवेषस्य शोस्या सत्रयाज्जिनां।
प्रधाने यजमाने च गृहस्य बुधिषत्रिषु। नातु कार्पटिक छात्रेधारिस्य शांतरे
इति के॰ कृताभिषेका महिषी राजपत्नी ततो परां। देवी राजकुले साचतस्या
मिन्यन्नपवंशजा। किंचिद्विकृतो वै॰ देवशब्दस्तु पुल्लिंगः स्वड्वेवसुमत्तो
नट्या कृचिषयद्ध्मापे चद्धूरादौ द्वियषुचा स्त्रीतु राजकुलो न्नतराज
पत्नीं प्रयुज्यते॥ स्वामी तु स्कंदे देवा नानितु नाथे स्त्रियां पुनः। स्वामिन्य
न्यपवंशोधराजपत्नीं प्रयुज्यते इति के:॥ त्या स्य न्नषणा दोतु नियु

कापरिचारिसंचारिकामहाकायेकथायांद्रविणादिषुपरिवारकथाद्यो
पदासेभ्योभेष्यचसुनः॥ शुश्रूषकजनेयस्त्रीनियुक्तायांनपस्थियांसत्रगद्धू
षणादिषयेषुतत्रस्यात्प्ररिचारिकायास्त्रीनियुक्ताभूपस्यकथायां
द्रविणादिषु।माहाकार्येचतस्यांस्याधष्टः संचारिकेष्ययंद्रूतिके॥अ
सिक्नीसानुवृद्धायांअबांतःपुरचारिणी॥आधीःस्यात्सपयनातिज्ञा
पावृद्धासापर्यार्द्धेमपरकोधमुत्तरार्द्धेवैऽयांनी।स्यां।महत्तराबुस्त्रीरा
ज्ञोपावृद्धपरिचारिका।आधीःस्यास्त्यपयतभिज्ञातस्यावहत्तरदूति
स्तस्यपंचाङ्गुनासारञ्जस्तनातिकापर्यायेएंस्यासत्यमेमचलगव
द्योपणीकथा॥दंतावलोमहाकायोमदवलोमहामहः॥त्रिषष्ठवर्षि

सककलभः शुंडारः षष्ठिहायनः। कालेप्यजातदंतश्च स्वल्पांगश्चैव म
त्कुणः असारं हस्तितुरगंवीतमित्युच्यते बुधैः देवतार्थ्यादिवतुथ्या पुष्यार्थः
सांपरायिकः क्रीडार्थः स्यात्पुष्परथो यात्रार्थाः पारियात्रिकः। शिबिकायाप्या
नं स्याद्दोला प्रेंखोलिका भवेत्। पुरं परायाकनंयत्ते द्धतीनकमु- च्यते अभ्रीय
से विजयः खड्गो धर्मपालः शिवंकरः। अंगुगर्त्तवराठश्चास्त्रं द्दावण
नेदतः स्तकहीदलाभो निस्त्रिंशो मंडलाग्रो चितार्थकः। चंद्रहासो धवेजात्र
क्षुरिका त्वसिपुत्रिका आयुधाग्न्यद्रुणं चापः चतुर्हस्तं कार्मुकं। अधः प
लः कर्णिधारो महत्कस्तकहिदलाग्रकः। दुर्तोवार्तिकद्रूमुच्यते सनिस्त्रष्टार्थदि
तमः संदिष्टार्थे मध्यगः स्यात्ससंदेशहरो धसः। गोष्ठो दासीसुतस्ताद्रकू

पलं मौलं तदुलमां। परपरं क्रमाधीनं भ्रत्ता चिवत्नं पंचकं। सांपरायो रणो: युद्ध
मचस्कंदस्त्कसो प्रिकं। अक्रु सा चरणं यत्त दासुरं चिपत्नं तलंजित काशी
जित्तरणा: की दिशी को भय मुत्त: ।उक्तो सच स्योमठरस्त व्यासस्कहत्वाहर:।
उक्तीतस्त्कप्रमीत्त: स्यात व्रयसंपत्रइसपि। आपुजीवितकालातीतं परं
प्रेस्त्वप्रेस्त्व चिचिस्तुष्ठिचाभिधावेधा: स्यादुरिणाचे धावा चोदेवी सरस्वती
।यागुप्तिक्यौ हितितिर्वाणि कत्या कत्या स्यसौमता। हशाती विपरीता पत्रा त्रि
पुरायरूपाक्षरा। क्रोधगभर्त्तुचेप्योतास्त्क गभर्तनुमात्तु कीनिर्वेदगभर्ति:
संगादेन्यगभर्त्तुनश्च्यरी पिंजनास्त्त्रगभर्चावहा। मंडना चिवत्तिर्मता।।
मुहुर्मुहुर्नीगरणी हृद्दनासानुसारवाकू। वाचीचे तांतगीरुक्तासात्येति

75

धुमनादिका लोकवात्ता किंवदंती स्याद्वाद स्तकाहलं ॥ कणो कणिनुचाकणं
पपारं पर्यप्रवर्त्तिनी । अभिशाय स्तमिथ्याभिशंसनं कथत्ति बुधैः ॥ सुप्तवर्णप
रं ग्रस्तं निरस्तं त्वरयाहितं । अस्फुटं तं सनिष्ठीव मवक्तं स्यादनर्थकं । अविस्पष्टं
वचोम्लिष्टं क्षिप्तमन्योन्य दूषितं । आहतं स्यादुक्ति भेदा इमे स्मृता ॥ हरिरभ्रु
कुंदोष्टदाक श्रीधरोय ज्ञाप्रसुवः लक्ष्मी श्रीः कमला शक्तिरम्बिकार्गचार्थि
द्रा ॥ आहीरः शिवस्थाणुः । कंकटी काभगायुधः भामरीनंदयं सापर्गौशी
नारायणी भिवा ॥ पार्वत्यांग चिवेषिएर्या सर्वस्यकर्मनुरात्याः पार्वत्यास्त कुमा
र्यास्पकहरि द्राप्तां निशाकृपाः दुग्धसिहिणस्य महेशस्य कार्तिकेयस्य चाकृपाः
। तत्र समान चक्राए महेन्द्राक्षाणां चयाचकाः ॥ गुग्गुलुत्स्नुस्तरणरफ्फ कपोर्दस्स

पर्णिके॥ रूंदेः सिताभ्रे श्रीदस्य वंदाके क्षीरवृक्षके॥ रजते कुमुदं स्यात् लोहितस्य
नुकुंकुमा ह्रीवेरसलिलस्य स्फर्ष दारस्यनुनागेरेहुएं ड्रोसेद्रुयाः षंडे— उ
तेगर्दनस्यनुकुमुदेमूर्द्धजस्यस्फलं वेहीवेरसंज्ञके। घजध्व मम गेद्रा
लां श्वोक्षरासमहस्तिनां। यापसस्य पर्यायाः क्रमात् पुवादिचेश्मसुउशी
रेसामरस्यस्फः चिदेः सिध्यादिवैलेतेमं तौरद्रस्यलोहस्य मरीचे प्पगुह॥
एपपि— — — — — — — — सस्रीसस्फर्द्धयोः पत्रस्य सारसोमेषारीनामा
हृयास्तर्द्धंदधासुराशिषु। अंबुजस्याहृयां सर्वैर्निभेदत्रिलिंगकः माक्षि
केषड्लिंगास्तु स्त्रीलिंगास्तमनाश्रियं। अर्थास्तावृहिहानं तस्यापराजंग
माश्रये। एकैकस्यापमभिरख्यानामिपरतानावधार्यतो सएवदेवस्ताहेतिय

76

स्यनिश्वसितंश्रुतिःकेषांचित्त्वभिधाःकाश्चिद्बालबोध — दर्शिताःय
प्ययंराख्याप्यग्रंथिता सदुल्लंचितानामसंग्रमसंग्रहमालेयंधार्यसो
रमदायिनी ॥ ॥ इतिश्रीमदप्पदीक्षितविरचितानामसंग्रहमा
लासमाप्ता ॥ छ ॥ / ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नामसंग्रहमालाकोष।

श्लो १२००

८४